

Religie & Samenleving

Jaargang 1, nummer 1

Mei 2006

Inhoud

Redactioneel	3
Nederland en de secularisatie Enige trends in gegevens met betrekking tot levensbeschouwing <i>Jos Becker</i>	5
Beweging en omgeving: De receptie van een profetische beweging in een dorp in Friesland <i>L.G. Jansma</i>	26
Opvattingen over het maatschappelijke belang van religie <i>Jacques Janssen, Joris Kregting & Ton Bernts</i>	42
Boekbespreking	59

Colofon

Religie & Samenleving

Het tijdschrift wil een podium bieden aan hen die zich bezig houden met de bestudering van de veranderingen in religie en religieuze organisaties in de Europese samenleving van de laatste twee eeuwen. Daarmee wil het tijdschrift een bijdrage leveren aan het debat over de rol van religie in de hedendaagse maatschappij. *Religie & Samenleving* kiest voor een multidisciplinaire benadering om zo het gesprek tussen de sociale wetenschappen onderling en tussen wetenschap en de samenleving te stimuleren. Vanuit dit brede perspectief wil het ook beleidsmakers en het geïnteresseerde publiek informeren over de veranderingen in religie in relatie tot de sociale, culturele en historische context. Het tijdschrift wil daarom een plaats bieden aan - in toegankelijke stijl geschreven - wetenschappelijke artikelen uit verschillende disciplines en eveneens aan essayistische bijdragen. Voorts zal het ruime aandacht schenken aan publicaties die op genoemde terreinen verschijnen. De uitgave wordt door de redactie verzorgd in opdracht van de Stichting FORCES. *Religie & Samenleving* verschijnt driemaal per jaar.

Redactieleden

Stef Adriaenssens
Henri Gooren
Durk Hak
Lammert G. Jansma
Erik Sengers

Redactieadres

Redactie Religie & Samenleving
Achterweg 66
9269 TP Veenwouden
lgjansma@freeler.nl

Vormgeving

Uitgeverij Eburon, Delft

Productie

Scan Laser B.V., Zaandam

Abonnementenadministratie

Uitgeverij Eburon
Postbus 2867
2601 CW Delft
015-2131484
info@eburon.nl

Abonnementsprijzen

Leden Werkgroep Godsdienstsociologie: € 15,-
Niet-leden: € 20,-
Losse nummers: € 9,-

Abonnement afsluiten

<http://www.eburon.nl/religieensamenleving/>

ISSN 1872-3497

© 2006 *Religie & Samenleving*. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en / of openbaar gemaakt worden zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactioneel

Religie staat weer op de maatschappelijke agenda. In discussies over immigratie en integratie, over maatschappelijke activering en bijzonder onderwijs, en over terrorisme en internationale veiligheid spelen levensbeschouwelijke elementen een steeds duidelijkere rol. Religieuze organisaties en religieus gemotiveerde maatschappelijke organisaties spreken zich openlijker uit over maatschappelijke kwesties, zoals globalisering, armoede, en ethische zaken. Tegelijkertijd verandert er veel in het religieuze veld: er komen nieuwe organisaties en bewegingen op, sommige oude organisaties verdwijnen en andere herwinnen nieuwe kracht. De culturele en maatschappelijke positie van religie verandert voortdurend.

Toch is de kennis van de ontwikkelingen in het religieuze veld, van de maatschappelijke context en consequenties ervan, en het inzicht in de achtergronden bij beleidsmakers, journalisten, politici en het brede publiek eerder gering. Ook is de interdisciplinaire uitwisseling tussen de wetenschappers die zich bezig houden met religie niet groot, terwijl ook de communicatie tussen wetenschappers met het brede publiek verbeterd zou kunnen worden. Daarbij komt nog dat de studie van de sociale aspecten van religie en religieuze organisaties interessant, spannend en verrassend, om niet te zeggen 'leuk' is.

Tegen deze achtergrond heeft de redactie het plan opgevat om een tijdschrift te beginnen dat zich richt op de verspreiding van sociaal wetenschappelijke kennis van religie en religieuze organisaties. *Religie & Samenleving* wil in eerste instantie een wetenschappelijk tijdschrift zijn: de kern van de uitgaven bestaat uit bijdragen die op deze kenmerken beoordeeld zullen worden. Daarnaast wil dit tijdschrift zich richten op het bredere, geïnformeerde publiek. Dat betekent dat er ruimte is voor meer journalistieke of essayistische bijdragen. Verder wil het tijdschrift interdisciplinair zijn: bijdragen van sociologen en antropologen zijn welkom, net als die van economen en filosofen, van historici en theologen, en van journalisten en beleidsmakers. Ook wil *Religie & Samenleving* internationaal georiënteerd zijn; de bijdragen kunnen geschreven worden in Nederlands, Duits en Engels, en de thematiek hoeft geenszins tot Nederland alleen beperkt te blijven. Tenslotte wil de redactie door regelmatig symposia en andere wetenschappelijke bijeenkomsten te organiseren ook de fysieke uitwisseling tussen de doelgroepen stimuleren. De resultaten daarvan zullen in het tijdschrift worden gepubliceerd.

Dit eerste nummer laat goed zien wat de redactie met dit nieuwe blad voorheeft. De openingsbijdrage is van de hand Jos Becker die als onderzoeker van het SCP zich heeft gericht op de jongste ontwikkelingen op levensbeschouwelijk terrein in Nederland en daarbij ingaat op de processen van

secularisatie. Het tweede artikel is van de hand van Lammert Gosse Jansma. Hij stelt de vraag naar de relatie tussen een nieuwe religieuze beweging en de maatschappelijke omgeving aan de hand van de profetische beweging 'Stichting uit de bron van Christus' in Oudehorne (Friesland). Jansma, die al vele jaren onderzoek doet naar deze groep onder leiding van Mw. Sonja de Vries, onderscheidt de verschillende actoren die – meestal negatief - op dergelijke bewegingen en hun aanhangers reageren. Jacques Janssen, Joris Kregting en Ton Bernts doen verslag van een onderzoek naar de opvattingen van de Nederlandse bevolking over de maatschappelijke betekenis van religie. Die blijken vrij positief te zijn, maar vooral in relatie te staan met het kerklidmaatschap. Een nieuwe (nationale) maatschappelijke kracht lijkt religie niet te zijn. Verder is in dit eerste nummer een boekbespreking opgenomen.

Twee van de drie artikelen zijn ook als lezing op het symposium 'Spiritualiteit en secularisatie' uitgesproken dat op 12 mei 2006 te Kampen werd gehouden. Ook zo laat dit tijdschrift zien wat het wil bereiken. De redactie hoopt natuurlijk nog meer lezingen te mogen publiceren, maar roept ook op tot de inzending van andere bijdragen. Want er leeft niet alleen veel in religieus Nederland, ook wordt veel onderzoek gedaan dat niet de publieke aandacht krijgt, die het verdient.

Nederland en de secularisatie

Enige trends in gegevens met betrekking tot levensbeschouwing

Jos Becker

Samenvatting

In Nederland neemt het kerklidmaatschap af. De randkerkelijkheid neemt toe. Wat de ontkerkelijking betreft is een plafond van ruim 70% in zicht. De groei van de islam is onvoldoende om hier verandering in te brengen. Er is weinig behoefte aan een confessionele basis voor maatschappelijke instellingen. Belangrijke onderdelen van het Nederlandse waardenpatroon onttrekken zich aan de invloed van het christelijk geloof. Om deze redenen is het begrip secularisatie achterhaald. Het is hoogstens nog bruikbaar als gemakkelijke aanduiding van een bundel afzonderlijke verschijnselen. Het is bovendien ongenuanceerd. Niet alle religie verdwijnt. Enkele denkbeelden van een algemene strekking, die ook in andere dan de christelijke traditie vallen aan te treffen en in overeenstemming zijn met het individualisme, winnen aanhang. De behoefte aan het irrationele blijft als het geloof in wonderen aanwezig.

1. Inleiding

Is er nog reden om in Nederland van secularisatie te spreken nu het aantal buitenkerkelijken zo hoog is geworden en de aanhang van het christelijk geloof zo sterk is teruggelopen? Moet de secularisatie niet als afgesloten worden beschouwd? Deze vragen zijn moeilijk te beantwoorden, omdat er veel verschillende gegevens beschikbaar zijn, die op verschillende manieren geïnterpreteerd kunnen worden. Zo komen Kennedy en Harskamp in hun bijdragen aan de bundel *The Dutch and their Gods* wat betreft de bruikbaarheid van het secularisatiebegrip tot tegengestelde conclusies, hoewel zij het over hetzelfde land en over dezelfde periode hebben (Kennedy 2005; Harskamp 2005). Ook wij zullen het verlossende woord niet spreken. Wij zijn wel van mening dat het mogelijk is om aan de hand van trends in concrete gegevens enige verheldering te brengen. Eerst geven wij enkele overwegingen, die in vrijwel alle uiteenzettingen over secularisatie zijn terug te vinden.

Secularisatie veronderstelt een uitgangssituatie, waarbij de religie invloed heeft op andere maatschappelijke instituties. Dit standpunt verwijst naar organisaties, vooral naar de organisatie van de religie in kerken. Het

begrip veronderstelt tevens dat het geloof algemeen wordt aanhangen. Secularisatie treedt op als één van beide aspecten van de uitgangssituatie of beide tegelijk verzwakken.¹

Een volledig gesecculariseerde samenleving is niet goed denkbaar. Levensbeschouwing op grond van een als transcendent ervaren werkelijkheid zal er altijd wel zijn. Verder zullen er altijd mensen zijn die deze in groepsverband willen beleven. We kunnen echter wel zeggen dat naarmate de verzwakking van de religie vertraagt, het begrip secularisatie minder toepasbaar is. Het is de vraag in hoeverre daar in Nederland heden ten dage sprake van is.

Wij zullen ons hier beperken tot de terreinen van het kerklidmaatschap en de kerkgang. Daarnaast besteden wij aandacht aan opvattingen over de betekenis van de kerken voor individu en samenleving en aan meningen over godsdienstige leerstellingen. Daarmee is niet gezegd dat wij andere aspecten van het probleem, zoals de import van niet-christelijke godsdiensten en de mate, waarin alternatieve opvattingen voorkomen, onbelangrijk vinden. Er zullen enige opmerkingen over deze onderwerpen worden gemaakt. Onze gegevens stellen ons echter in staat slechts een beperkt, maar belangrijk deel van het terrein te overzien.

Deze bijdrage is gebaseerd op de publicatie van Becker en De Hart, die bij het Sociaal en Cultureel Planbureau in voorbereiding is.² De cijfers zijn voor het grootste deel afkomstig uit het longitudinale project *Culturele Veranderingen in Nederland* (CV).

2. Nederland in internationaal perspectief

Hoe sterk is Nederland gesecculariseerd in vergelijking tot andere landen? De aanhang voor de godsdienst is in ons land stellig geringer dan in bijvoorbeeld de Verenigde Staten, maar welke plaats heeft ons land nu in West-Europa, waar er van een sterke secularisatie sprake is?

In het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw gold Nederland nog als één van de meest gesecculariseerde landen in West-Europa (Becker en Vink 1994: 25-33). Later uitgevoerd onderzoek doet vermoeden dat ons land minder uitzonderlijk is geworden. Volgens het *European Social Survey* (ESS) van 2002 is het kerklidmaatschap in Nederland inderdaad laag te noemen (44%). In Zweden gaat het echter om een nog lager percentage (30%), terwijl ook in Duitsland, Frankrijk, België, Groot-Britannië, Denemarken en Noorwegen een naar verhouding gering deel van de bevolking lid van een kerkgenootschap is (tussen de 50% en 60%).

Van alle Nederlanders gaat 12% geregeld naar de kerk, dat zijn er ongeveer evenveel als in Groot-Britannië en in België. Het percentage randkerkelijken (kerkleden, die de kerk onregelmatig of nooit bezoeken) bevindt zich

met 35% in het midden van het scala aan internationale gegevens. In Duitsland gaat het om een bijna even hoog percentage (37%).

Een derde of 33% van de Nederlanders bidt dagelijks. In Oostenrijk en Spanje, beide zijn 'gelovige landen', wordt ongeveer even vaak gebeden. In België, in Frankrijk, in Duitsland en in Scandinavië is de frequentie lager dan in Nederland (tabel 1).

Een enkele tijdsvergelijking doet vermoeden dat andere landen bezig zijn Nederland op het gebied van de secularisering in te halen. In 1991 was 63% van de Britten lid van een kerkgenootschap, in 1998 was dat 50%. Dit verschil van 13 procentpunten blijkt uit gegevens van het *International Social Survey Project* (ISSP). De betreffende gegevens zijn hier niet opgenomen. Zij krijgen een plaats in de definitieve publicatie.

Tabel 1 Religieuze betrokkenheid naar land, 2002 (in procenten)

	kerklid	kerkgang ^{a)}	rand-kerkelijk ^{b)}	bidden ^{c)}	religieus ^{d)}	buitenkerk. religieus ^{e)}
Noorwegen	51	5	52	19	18	8
Zweden	30	5	47	14	19	10
Denemarken	58	3	60	15	21	9
Groot-Brittannië	50	13	46	28	26	9
Nederland	44	12	35	33	40	21
België	49	11	44	21	34	13
Frankrijk	50	8	43	18	21	6
Duitsland	55	8	37	21	23	6
Oostenrijk	70	18	31	34	35	15
Italië	77	31	27	48	46	14
Spanje	78	21	42	31	25	4

a) gaat wekelijks of vaker naar de kerk voor allen

b) gaat bijna nooit of gaat nooit voor kerkleden

c) bidt dagelijks of bijna dagelijks voor allen

d) beschouwt zich als religieus, een score van 7 of meer op een schaal van 1 -10 voor allen

e) beschouwt zich als religieus, een score van 7 of meer op een schaal van 1 -10 voor buitenkerkelijken

Bron: SCP (ESS'02)

Nederland valt niet op door wijd verbreid atheïsme, agnosticisme of geloof aan een vage hogere macht (tabel 2). In 1998 geloofde 52% van de Nederlanders aan God. Dat was, weinig verwonderlijk, minder dan in Zuid-Europa,

maar het percentage was hoger dan in Zweden en in Duitsland. Het was ongeveer even hoog als in Denemarken en Frankrijk (tabel 2). De gegevens zijn afkomstig uit het International Social Survey Project (ISSP). Ook met het oog op algemene levensbeschouwelijke standpunten neemt Nederland dus een middenpositie in.

Tabel 2 Levensbeschouwelijke standpunten naar land, 1991-1998 (in procenten)

	atheïst		agnost		hogere macht		geloofd in God	
	1991	1998	1991	1998	1991	1998	1991	1998
Noorwegen	10	12	12	12	25	25	53	51
Zweden		17		18		33		32
Denemarken		15		16		24		46
Groot-Brittannië	10	10	14	16	13	14	64	61
Nederland	16	17	16	12	20	18	48	52
Frankrijk		19		18		15		48
Duitsland	30	33	12	12	16	17	42	38
Oostenrijk	4	7	8	8	25	25	63	60
Italië	3	4	3	5	9	7	82	84
Spanje		9		7		12		72
Rusland	19	20	19	12	21	15	39	54
VS	2	3	5	5	7	10	86	82

Bron: SCP (ISSP'91-'98)

In 1998 geloofde 60% van de Nederlanders in een leven na de dood, 48% geloofde in de hemel, 26% geloofde in de hel, 40% dacht dat religieuze wonderen mogelijk zijn en 33% was van mening dat God zich met elk mens persoonlijk bezig houdt.³ Internationaal vergeleken vielen deze uitkomsten niet op. Het is wel bijzonder voor Nederland dat de steun voor traditionele leerstellingen toenam. In 1991 geloofde bijvoorbeeld 53% van alle Nederlanders aan een leven na de dood, in 1998 was dat 60%. Bij enkele andere denkbare - hemel, hel en wonderen - deed zich eveneens een stijging van de aanhang voor. Deze veranderingen zijn in de omringende landen uitgebleven. Tijdens de bespreking van de ontwikkelingen in Nederland zullen deze gegevens nog nader aan de orde komen.

Behalve door een beperkte toewending naar religieuze ideeën, valt Nederland op doordat men zich er graag als een religieus mens beschouwt. Volgens de op één na laatste kolom van tabel 1 scoorde 40% van de Nederlanders hoog toen hen werd gevraagd of zij zichzelf een religieus mens von-

den. Van de buitenkerkelijken beschouwde 21% zich als religieus (de laatste kolom van tabel 1). Dit is het hoogste cijfer uit de hele kolom. Waarschijnlijk gaat het hier slechts om het vage idee dat het spirituele een goede zaak is, want het aantal mensen dat de religie als belangrijk voor zijn persoonlijk leven beschouwt, is in Nederland niet bijzonder hoog. Het neemt bovendien af (tabel 4).

Wat bedoelen de mensen nu eigenlijk als zij zichzelf religieus noemen? Het antwoord verschilt voor kerkleden en voor buitenkerkelijken. Een kerklid bedoelt vooral dat hij een trouw kerkganger is, geregeld bidt en geloofswaarheden onderschrijft. Bij de gebedsgenezers houdt hij nog een slag om de arm, maar alternatieve verschijnselen - amuletten, waarzeggers, astrologie - wijst hij af. Religieuze buitenkerkelijken blijken daarentegen 'alleseters' te zijn. Zij gaan weliswaar niet vaak naar de kerk, maar leerstellingen onderschrijven zij opvallend vaak en bovendien hechten zij meer geloof aan alternatieve of paraculturele zaken, vooral aan gebedsgenezers, telepathie, reïncarnatie en bovennatuurlijke krachten.⁴

Het feit dat mensen buiten de kerk staan, toch belangstelling voor christelijke ideeën koesteren, maar ook geneigd zijn alternatieve opvattingen te accepteren, maakt hen tot 'levensbeschouwelijke zoekers'. In 2002 was de buitenkerkelijkheid in Nederland 56%, waarvan 21% zich als religieus beschouwde. Het ging dus om 12% van de bevolking (21% van 56%). Dit percentage komt min of meer over een met ander onderzoek, waarbij langs andere weg tot maximaal 16% zoekers werd geconcludeerd (Becker *et al.* 1997: 146-148). Wellicht lijkt 12% aan zoekers niet zoveel, maar internationaal viel het toch op (tabel 3). Een zekere waardering voor religie en een 'open mind' voor het alternatieve lijken typisch Nederlands te zijn.

Tabel 3 Buitenkerkelijkheid, buitenkerkelijken die zich als religieus beschouwen en zoekgedrag in een aantal landen, 2002 (in procenten)

	buitenkerkelijken	religieus	Zoeken
Noorwegen	49	8	4
Zweden	70	10	7
Denemarken	52	9	5
Groot-Brittannië	50	9	5
Nederland	56	21	12
België	51	13	7
Frankrijk	50	6	3
Duitsland	45	6	3
Oostenrijk	30	15	5
Italië	23	14	3
Spanje	22	4	9

Bron: SCP(ESS'02)

Het zou mogelijk kunnen zijn dat kerkverlaters vast blijven houden aan belangrijke kerkelijke rituelen. De mis op kerstavond wordt bijvoorbeeld ook door buitenkerkelijken bezocht. Volgens het *World Values Survey* (WVS) neemt in Nederland, net als in veel andere landen, de belangstelling voor rituelen af (tabel 4). De belangstelling voor de doop, het kerkelijk huwelijk en de kerkelijke begrafenis is in Nederland het laagste van alle onderzochte landen. Op het terrein van het ritueel is Nederland dus gesecculariseerd te noemen.⁵

Tabel 4 Het belang van kerkelijke ceremonieën en het belang van de religie voor het persoonlijk leven naar land, 1990-1999-'02 (in procenten)

	religie zeer belangrijk		doop		kerkelijk huwelijk		kerkelijke begrafenis	
	1990	1999-'02	1990	1999-'02	1990	1999-'02	1990	1999-'02
Noorwegen	15	12	66		70		81	
Zweden	10	11	56	60	59	62	80	78
Denemarken	9	8	69	65	64	63	80	80
Groot-Brittannië	18	13	65	59	79	69	86	79
Nederland	21	17	47	40	52	46	60	56
België	17	18	75	70	76	70	79	74
Frankrijk	14	11	65	61	52	46	60	56
Duitsland	14	9	59	64	64	68	74	74
Oostenrijk	25	20	87	81	85	76	88	85
Italië	31	33	84	89	81	85	86	89
Spanje	21	19	75	78	75	75	76	80
Rusland	12	12	78	75	62	54	74	79
VS	54	57	57		86		87	

SCP (WVS'90-'02)

3. Kerklidmaatschap en kerkgang

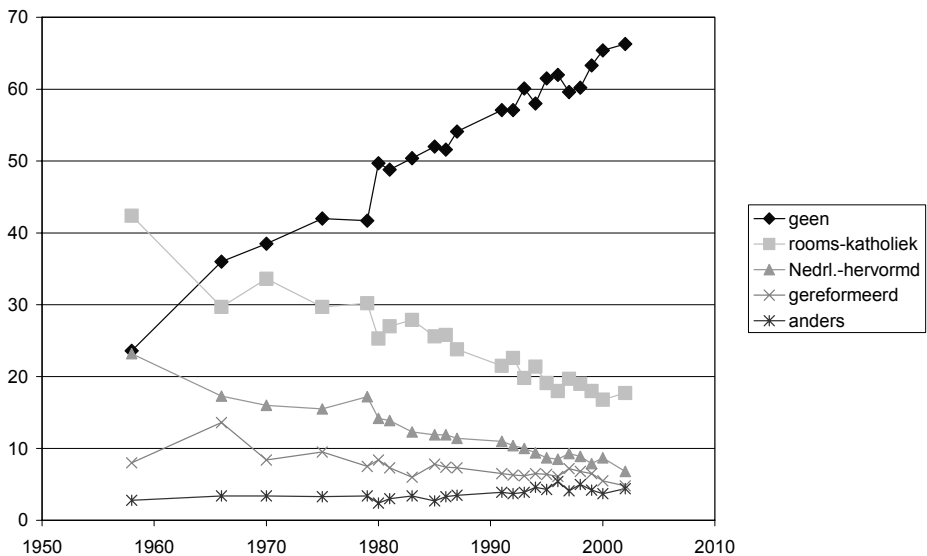
Volgens de eigen registraties van een aantal belangrijke kerkgenootschappen, inclusief schattingen van de aantallen islamieten en hindoes, is het aandeel van de kerkleden in de totale bevolking gedaald van ruim 64% in 1990 tot ruim 45% in 2005. In de meeste gevallen daalde het aantal aanhangers. Er zijn enkele uitzonderingen op dit algemene beeld, waarvan de islam de belangrijkste is. Het aantal islamieten steeg van 458 000 in 1990 tot 944 000 of bijna 6% van de bevolking in 2005. De aanhang van het hindoeïsme nam

toe van 61 000 tot 99 000. Er vielen meestal geringe stijgingen te constateren bij een aantal orthodox-protestantse kerken. De aanhang van de Pinkstergemeenten en van de Evangelische gemeenten bleef min of meer gelijk. Deze conclusie wijkt af van het gangbare idee dat juist deze groeperingen groeien. Het gaat mogelijk om het gevolg van gebrekkige registratie.⁶ Deze stijgingen, zelfs die bij de islam, zijn onvoldoende om het tij van de ontkerkelijking te keren. Het aantal christenen onder de migranten, aangeduid als de nieuwkomers of als de 'Bijlmerkerken' wordt wel op 850 000 geschat, verdeeld over ruim 1000 genootschappen en groeperingen. Het genoemde aantal aanhangers is vermoedelijk te hoog. Zelfs als het accuraat zou zijn, weegt het niet op tegen de ontkerkelijking.

Enquêtes wijzen eveneens op een aanzienlijke ontkerkelijking, waarbij een langere termijn kan worden overzien. Volgens het onderzoek 'Riskante gewoonten' van Gadourek uit 1958 noemde 24% van de Nederlanders zich toen buitenkerkelijk. In 2004 was de buitenkerkelijkheid gestegen tot 64%. Het aandeel van de rooms-katholieken nam sinds 1958 af van 42% naar 17%. Het aandeel van de Nederlands-hervormden zakte van 23% naar 6%, dat van de gereformeerden ging van 8% naar 4%. Alleen de aanhang van de 'andere kerkgenootschappen' nam toe, van 3% naar 5% (figuur 1).

Tussen 1958 en 1980 steeg het percentage buitenkerkelijken met 26 procentpunten, namelijk van 24 naar 50. Tussen 1980 en 2004 verliep de stijging in een trager tempo: de toename bedroeg 14 procentpunten. Tussen 1958 en

Figuur 1 De kerkelijke gezindte, 1958-2004 (in procenten)

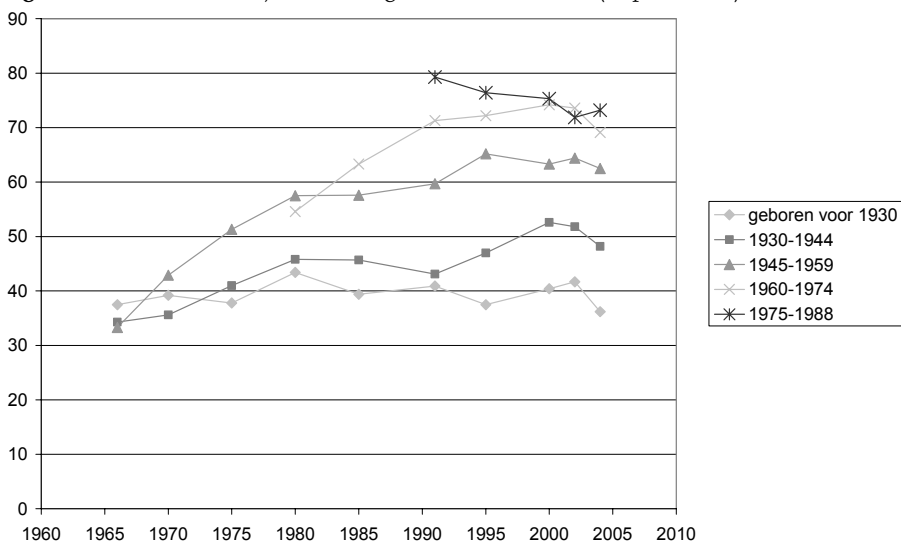

Bron: Riskante gewoonten 1958; God in Nederland 1966; Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV 1975-2004).

2004 is de buitenkerkelijkheid met gemiddeld 0,8% gestegen.⁷ De consequente en sterke stijging van de buitenkerkelijkheid wijst er niet op dat buitenkerkelijken naar de kerken terugkeerden. Een eerder uitgevoerde analyse leverde dezelfde conclusie op (Becker *et al* 1997: 61-65).

Er bestaat een verband tussen de mate van buitenkerkelijkheid en de generatie, waartoe de ondervraagde behoort. Hoe jonger deze is, hoe hoger de buitenkerkelijkheid. Onder de jongere generaties is de buitenkerkelijkheid bovendien sneller gegroeid dan onder de oudere. De naoorlogse generaties (geboren in 1945 of in een later jaar) verlieten de kerken veel vaker dan de vooroorlogse. De ontwikkelingen wijzen er op dat de buitenkerkelijkheid een plafond nadert. De generatie met een geboortjaar tussen 1975 en 1988, de oudste leden waren in 2004 29 jaar, de jongste leden waren 16 jaar, had de hoogste buitenkerkelijkheid van alle onderscheiden generaties.⁸ Tussen 1990 en 2005 steeg het percentage niet, het daalde zelfs en wel van ongeveer 80% in 1990 tot ongeveer 70% in 2004. Mogelijk representeert deze 70% een bovengrens in de buitenkerkelijkheid (figuur 2).

Figuur 2 De buitenkerkelijkheid naar generatie, 1966-2004 (in procenten)

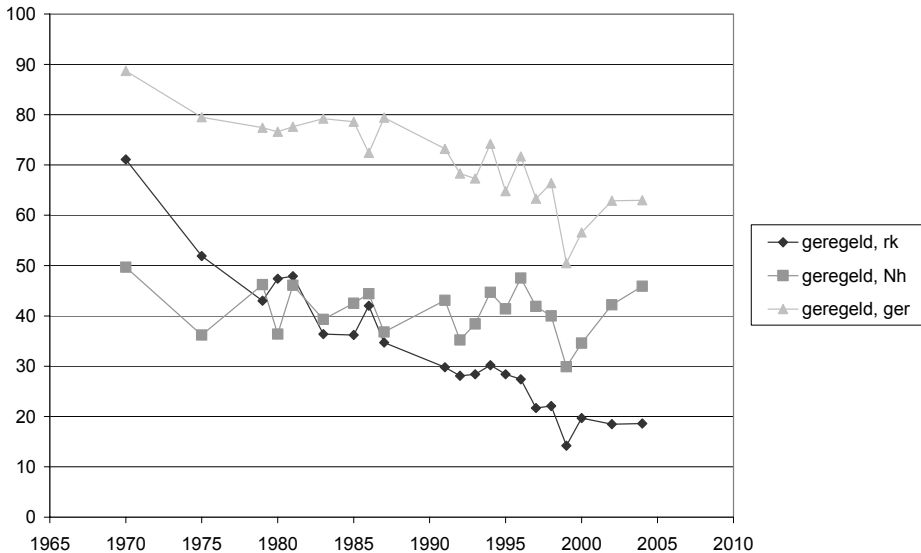

Bron: God in Nederland 1966; Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'04).

De geregelde kerkgang onder de kerkleden - geregeld is hier tenminste eenmaal per 14 dagen - is sinds 1970 consequent gedaald (figuur 3). Te beginnen met het jaar 2000 lijkt zich onder de Nederlands-hervormden en de gereformeerden weer stijging voor te doen. Bij de rooms-katholieken blijft het misbezoek dalen. Tussen 1970 en 2004 is de randkerkelijkheid - men is nog wel lid maar gaat zelden of nooit - tot een aanzienlijk niveau gestegen. Van

de gereformeerden bezocht in 2004 bijna 40% de godsdienstoefeningen onregelmatig of niet, bij de Nederlands-hervormden was dat 50% en bij de rooms-katholieken 80%.

Figuur 3 Geregelde kerkgang (tenminste één maal per veertien dagen naar kerkgenootschap, 1970-2004 (in procenten)

Bron: Progressiviteit en conservatisme 1970; SCP (CV'75-'04).

Hoe zal het in de toekomst gaan met het kerklidmaatschap? De ontwikkelingen bij de christelijke gezindten zijn tot 2020 doorgetrokken met behulp van een logistisch regressiemodel. Dit model gaat ervan uit dat groei - anders dan bij lineaire extrapolatie - op een gegeven moment gaat vertragen. Alle kerkleden, die vatbaar voor ontkerkelijkheid zijn, zullen op den duur de kerk hebben verlaten, zodat de buitenkerkelijkheid wel langzamer moet groeien of moet stagneren. Het buigpunt, waarbij deze ontwikkeling zichtbaar wordt, ligt bij het jaar 2000.

De steekproeven bevatten te weinig islamieten om er conclusies aan te verbinden.⁹ Hun aantal is geprognosticeerd met behulp van de Allochtonenprognose van het CBS, waarin de aantallen minderheden zijn weergegeven naar het land van herkomst. Er is aangenomen dat het percentage islamieten in het land van herkomst hetzelfde is als onder de migranten, tenzij er reden was om van deze veronderstelling af te wijken.¹⁰ In 2020 zou ruim 7,5% van de bevolking islamiet kunnen zijn. Enerzijds is dit percentage lager dan wat men op grond van de stormachtige ontwikkeling uit het verleden zou vermoeden. Anderzijds is het resultaat in overeenstemming met de te verwacht-

ten afvlakking van de migratie. De conclusie geldt onder de veronderstelling dat weinig of geen islamieten hun geloof in de komende decennia zullen los laten.

De resultaten als geheel zijn vermeld in tabel 5. Rekeninghoudend met de islam in Nederland was de buitenkerkelijkheid in 2000 62%, in 20 jaar tijd zou daar nog 10% bij kunnen komen, zodat in 2020 72% van de bevolking buitenkerkelijk zou kunnen zijn. Er zijn dan nog twee omvangrijke kerken of groepen over: rooms-katholieken (10%) en islamieten (8%). Daarnaast zal er sprake zijn van een substantiële groep van kleine genootschappen en gezindten, die sterk van elkaar verschillen. De aanhang van de Protestantse Kerk Nederland (PKN) kan nog afzonderlijk worden onderscheiden, maar zij zal dalen van 12% in 2000 tot 4% in 2020.

Op grond van de vrijwel consequente daling in de geregelde kerkgang zullen de overblijvende leden de kerk ongeregeld bezoeken. Protestanten blijven vermoedelijk trouwere kerkgangers dan de rooms-katholieken. De binding aan het kerkgenootschap zou dan vooral in de opvattingen tot uiting moeten komen. Hierover handelt de volgende paragraaf.

Tabel 5 Waargenomen en geschatte aandelen van de grote gezindten in de Nederlandse bevolking, 2000-2020 (in procenten)

	2000		geschat	2010	2020
	waargenomen zonder islam	waargenomen met islam		geschat	geschat
geen	65	62	62	68	72
rooms-katholiek	17	16	17	13	10
Nederlands- hervormd	9	7	7	4	2
gereformeerd	6	5	5	3	2
islam	0	5	5	6	8
overig	4	3	3	5	7
totaal	100	100	100	100	100

Bron: SCP (CV 2000); CBS.

4. Opvattingen over kerk en godsdienst

4.1 Opvattingen over de kerken

De Nederlanders stellen minder vertrouwen in de kerken dan in vele andere maatschappelijke instituties. In 2004 bijvoorbeeld had 60% vertrouwen in de kerken, terwijl 90% vertrouwen in het onderwijs uitsprak (Dekker et al. 2004: 17-25). Het is de vraag wat wij hier onder vertrouwen moeten verstaan, om-

dat instituties zo slecht vergelijkbaar zijn. Kerken vervullen nu eenmaal andere functies dan onderwijsinstellingen. Bovendien is het onderwijs voor elke Nederlander relevant, terwijl de kerken vooral voor de kerkleden belang hebben. Waarschijnlijk representeert vertrouwen een gegeneraliseerde positieve attitude. De mening van het publiek over de mogelijke invloed van de religie op andere maatschappelijke instellingen is daarom van meer belang. Het idee dat instituties of organisaties een confessionele basis zouden moeten hebben is, met uitzondering van het onderwijs, vrijwel verdwenen. In het project *Culturele Veranderingen in Nederland* zijn de meningen over verzuilde instellingen lange tijd gevolgd, maar toen de steun voor de verzuiling sterk was afgenomen, zijn niet alle reeksen voortgezet. In 1996 vond 20% dat een omroepvereniging een confessionele basis behoorde te hebben. Gezien het succes van de Evangelische Omroep is het niet verwonderlijk dat de adhesie hier nog hoog uitviel. In hetzelfde jaar vond 16% een jeugdvereniging op confessionele basis gewenst, 11% vond dat van een vakvereniging en 4% stond sportverenigingen op confessionele grondslag voor.

Bij het onderwijs en vermoedelijk eveneens bij de politieke partijen speelt vermoedelijk ook nog mee dat het veel mensen niet uitmaakt wie een bepaalde functie vervult, als het maar naar wens gebeurt (tabel 6). In het geval van het onderwijs spraken vrij veel respondenten geen voorkeur uit. Kennelijk waren andere schoolkeuzemotieven belangrijker dan de aard van de school. In het geval van de politieke partij vonden weinig ondervraagden, ook de kerkleden, dat een politieke partij een godsdienstige grondslag moest hebben. Toch trekt het CDA veel stemmers. Waarschijnlijk bestaat er behoefte aan een brede middenpartij, ongeacht het levensbeschouwelijk karakter, tenminste zolang het godsdienstige principe maar niet al te sterk wordt geaccentueerd.

Tabel 6 Opvattingen over de wenselijkheid van een godsdienstige grondslag voor de lagere school en voor een politieke partij voor allen en voor kerkleden, 2002 (in procenten)

	allen	kerkleden
lagere school		
Openbaar	37	15
maakt niet uit	29	24
godsdienstige grondslag	34	61
politieke partij		
geen godsdienstige grondslag	89	74
wel godsdienstige grondslag	11	26

Bron: SCP (CV 2002)

Hebben de kerken nog invloed op het persoonlijk leven van de mensen? Deze invloed is niet geheel afwezig, maar beperkt van aard (tabel 7). Bijna de helft van de bevolking geloofde in 1999 dat de kerken de geestelijke behoeften van de mens konden vervullen. Onder de kerkleden was dat met 61% niet zoveel meer. Wij vinden deze percentages aan de lage kant, omdat zingeving de kernfunctie van de kerken is. Voor velen zijn de kerken niet langer een baken in het geval van problemen met de moraal, in het gezin en op het sociale vlak. Ongeveer de helft van de kerkleden ontkent hierin houvast aan de kerken te hebben. Het grootste deel van de buitenkerkelijken en van de bevolking als geheel ziet hier geen rol voor de kerken weggelegd.

Tabel 7 De Nederlandse kerken hebben een adequaat antwoord op een aantal behoeften en problemen naar kerklidmaatschap, 1999 (in procenten)

	allen	buitenkerkelijken	kerkleden
geestelijke behoeften van de mens	49	37	61
morele problemen van mensen	36	21	51
problemen rond het gezinsleven	31	16	47
sociale problemen van het land	37	22	53

Bron: WVS ('99-'02)

Tabel 8 brengt de relaties tussen het christelijk geloof en andere waarden in beeld. Het christelijk geloof is geoperationaliseerd met de opvattingen over het bestaan van God, het bestaan van een leven na de dood en de zingeving van het leven met een verwijzing naar God. De gegevens zijn afkomstig uit het onderzoek *Sociaal Culturele Ontwikkelingen in Nederland* (SOCON). Rekeninghoudend met de operationalisering van de andere waardencomplexen valt te concluderen dat het christelijk geloof samenging met een terughoudend standpunt ten aanzien van burgerlijke vrijheden, de gelijke positie van man en vrouw en vooral de actieve ingreep in leven en dood, zoals bij abor-

Tabel 8 Samenhangen tussen het christelijk geloof en waardenoriëntaties, 2000 (in Pearsoncorrelaties)

cultureel conservatisme	0,56
familiale burgerlijkheid	0,26
economische burgerlijkheid	0,05
maatschappijkritiek	0,09
economisch conservatisme	-0,02
Hedonisme	-0,18

Bron: Felling 1999: 58

tus en euthanasie (cultureel conservatisme). Christenen neigden tot een sterke oriëntatie op het gezin. Verder namen zij het leven serieus op, want het idee dat de mens zoveel mogelijk van zijn leven moet genieten, wezen zij af (hedonisme). De negatieve correlatie is overigens vrij laag. Dat men vooral vooruit moet komen in het leven, dat geld belangrijk is en dat maatschappelijke ongelijkheid bestreden moet worden, vonden de christenen niet in het bijzonder (economische burgerlijkheid en maatschappijkritiek). Het beeld is vertrouwd: veel van onze waarden onttrekken zich aan de invloed van de religie.

Wij besluiten deze paragraaf met de opvatting van de kerkleden over de leefregels, die hun eigen kerk hen stelt. Niet dat er daar nog veel van zijn. De kerken hebben die regels aanzienlijk versoepeld of afgeschaft. Strikte geboden hoort men alleen nog van de katholieke bisschoppen (met weinig resultaat) en van orthodox protestantse zijde (een kleine groep). Toch zijn de kerkleden zich vrijer tegenover de overgebleven leefregels gaan opstellen (tabel 9). In 1966 zei 51% van hen dat men zich aan alle regels van de eigen kerk diende te houden, in 2002 was dat 18%. Tussen 2002 en 2004 steeg het percentage van gezagsgetrouwen plotseling naar 28%. Deze verandering zou het gevolg kunnen zijn van selectie. De ontkerkelijking is nu zover voortgeschreden dat de overtuigden onder de kerkleden getalsmatig een steeds groter aandeel gaan krijgen, hetgeen in de meningen van alle kerkleden tot uiting komt. De selectie komt vooral onder de jongere kerkleden naar voren. De verstrakking van de opvattingen zette zich namelijk in bij degenen, die na 1960 waren geboren. De jongeren hebben de kerken het snelste verlaten, zodat een eventuele selectie vooral onder hen tot uiting komt.

Tabel 9 De mate, waarin men zich aan alle regels van de eigen kerk moet houden onder kerkleden, 1966-2004 (in procenten)

	1966	1975	1986	1996	2000	2002	2004
aan alle regels houden	51	28	20	21	18	18	28
hangt ervan af	20	33	33	25	31	34	23
niet aan alle regels houden	29	38	47	55	50	48	49

Bron: God in Nederland 1966; Progressiviteit en Conservatisme 1970; SCP (CV'75-'04)

4.2 Verandering van opvattingen

Tussen 1966 en 1991 zijn de kerkleden religieuze leerstellingen minder gaan onderschrijven. De grootste terugval vond plaats tussen 1966 en 1975. Daarna was er gedurende ruim 20 jaar sprake van een langzame afkalving, maar

na 1991 steeg de instemming weer.¹¹ Tabel 10 toont de laatst genoemde verandering. Omdat de betreffende vragen in een later stadium van *Culturele Veranderingen in Nederland* aan de gehele steekproef werden voorgelegd, waren er ook gegevens van de buitenkerkelijken en van alle Nederlanders beschikbaar.

De veranderingen zijn over het algemeen gering. Zij ontlene vooral hun belang aan het feit dat zij verschillen van die in de voorafgaande lange periode van daling. Bij een aantal opvattingen trad tussen 1991 en 1996 een stijging in adhesie op, daarna daalde deze in enige mate of bleef ze gelijk. Verder verschilt het beeld per mening, waarbij er twee uitsprongen. Steeds minder mensen geloofden dat Adam en Eva werkelijk hadden bestaan, steeds meer mensen hielden religieuze wonderen voor mogelijk. De letterlijke interpretatie van het scheppingsverhaal vond dus minder aanhang, maar de mensen wilden wel aannemen dat er meer in de wereld kon gebeuren dan de wetenschap voor mogelijk hield.

De resultaten van de kerkleden zijn als volgt. De verschillen tussen 1991 en 2002 zijn in procentpunten tussen haakjes weergegeven. De kerkleden gingen nog wat meer geloven in een leven na de dood (+3), in de hemel (+8), in de hel (+8) en in wonderen (+14). Zij vonden het minder zinvol om voor zichzelf te bidden (-7). De instemming met de interpretatie van de bijbel als volledig Gods woord bleef gelijk, net als het geloof aan de duivel (-2). Het geloof aan het historisch bestaan van Adam en Eva nam duidelijk af (-14).¹²

Buitenkerkelijken onderschreven de leerstellingen vanzelfsprekend veel minder dan de kerkleden. Voorzover zij wel iets voor de leerstellingen voelden, volgden de veranderingen vrijwel hetzelfde patroon als bij de kerkleden. Ook de buitenkerkelijken gingen meer denken dat er na dit leven nog iets kwam (+5). Zij geloofden vaker in de hemel (+8), aan wonderen (+16) en zelfs aan de hel (+5). De laatste uitkomst kan echter slechts een bottom-effect zijn, omdat zeer weinig buitenkerkelijken geloof aan het bestaan van een hel hechtten. Het toch al geringe geloof aan Adam en Eva nam verder af (-5). De aanhang voor de visie op de bijbel als Gods woord (-2), de visie op het gebed als zinvol en het geloof aan de duivel bleven ongeveer gelijk. De ontwikkelingen in de opvattingen van de buitenkerkelijken sporen met de conclusie dat er internationaal gesproken veel zoekers onder hen zijn (12%, zie paragraaf 2). Zij zochten, zoals werd vermeld, echter niet alleen binnen het christendom, maar ook daarbuiten.

Het is niet eenvoudig om een lijn in de veranderingen te ontwaren. Zeer in het algemeen gaat het hier vermoedelijk om een verandering van de tijdgeest, omdat de ontwikkelingen zowel bij de kerkleden als bij de buitenkerkelijken plaats vonden. Inhoudelijk gezien werden leerstellende ideeën (vooral Adam en Eva en de meer strikte interpretatie van de bijbel) losgelaten, terwijl algemene opvattingen, die niet alleen christelijk geïnterpreteerd hoefden te

Tabel 10 De steun voor leerstellingen onder kerkleden, buitenkerkelijken en alle Nederlanders, 1991-2002 (in procenten)

	1991	1996	2002	1991-2002
leven na de dood				
kerkleden	69	76	72	+3
buitenkerkelijken	32	39	37	+5
allen	48	53	49	+1
de hemel				
kerkleden	86	90	92	+6
buitenkerkelijken	17	23	25	+8
allen	40	43	40	0
de hel				
kerkleden	40	46	48	+8
buitenkerkelijken	4	7	9	+5
allen	14	17	18	+4
de duivel				
kerkleden	51	47	49	-2
buitenkerkelijken	7	7	7	0
allen	19	18	17	-2
Adam en Eva				
kerkleden	56	54	42	-14
buitenkerkelijken	19	16	14	-5
allen	36	31	24	-12
bijbel woord van God				
kerkleden	62	69	62	0
buitenkerkelijken	17	18	15	-2
allen	37	38	31	-6
bidden zinvol				
kerkleden	83	83	76	-7
buitenkerkelijken	19	24	19	0
allen	47	47	39	-8
Wonderen				
kerkleden	53	64	67	+14
buitenkerkelijken	15	24	31	+16
allen	31	40	43	+12

Bron: SCP (CV'91-'02)

worden, aanhang wonnen of qua adhesie op hetzelfde peil bleven. Met uitzondering van het geloof aan de hel zijn dat ook de meer positieve of 'aardige' kanten van het geloof. De teruggang bij het belang van het bidden blijft moeilijk inpasbaar. Deze activiteit is toch als positief voor de mens te duiden. Mogelijk heeft de teruggang van het idee dat God elk mens persoonlijk aandacht schenkt hier iets mee van doen.

Het is verleidelijk de veranderingen als een uiting van individualisme te zien, waarin het heil van de mens centraal staat. De christelijke God, die over ieder waakt, is er misschien niet meer, maar in de kosmos komt het wel goed met de mens. Er kunnen zelfs buiten de natuurlijke orde om mooie dingen voor hem gebeuren. Het toegenomen geloof in de hel spoort niet met deze interpretatie. Het immers moeilijk voorstelbaar dat individualistisch ingestelde mensen gaan geloven dat het kostbare zelf eeuwig zal branden. Het gaat echter slechts om één mening, die niet aan de veronderstelling beantwoordt. Bovendien verandert het geloof in de duivel niet. Er is dus sprake van een toewending naar de religie, maar alleen voorzover die niet specifiek christelijk is en mogelijk met de dominante trend van het optimistisch individualisme kan worden verzoend.

Tabel 11 De instemming met een aantal geloofspunten naar generatie onder kerkleden, 1991-2002 (in procenten)

	1991	1996	2002	1991-2002
Adam en Eva				
alle kerkleden	56	54	42	-14
geboren voor 1930	66	52	46	-21
1930-1944	57	50	36	-21
1945-1959	55	48	36	-19
1960-1988	56	64	56	0
bijbel woord van God				
alle kerkleden	62	69	62	0
geboren voor 1930	70	68	66	-5
1930-1944	57	69	61	4
1945-1959	63	67	64	0
1960-1988	62	72	62	0
bidden is zinvol				
alle kerkleden	83	83	76	-7
geboren voor 1930	88	84	87	-1
1930-1944	85	85	77	-8
1945-1959	85	80	75	-10
1960-1988	77	86	80	3

Bron: SCP (CV'91-'02)

Zijn de ontwikkelingen onder de kerkleden nu ook een uiting van selectie, zoals wij eerder bij de acceptatie van de kerkelijke leefregels hebben verondersteld? De omstandigheid dat de veranderingen bij de kerkleden en de buitenkerkelijken ongeveer dezelfde zijn, wijst eerder op tijdsinvloed dan op de werkzaamheid van selectie. Toch wees de toegenomen acceptatie van kerkelijke regels onder jonger kerkleden op het laatste. Ook om een andere reden menen wij dat de veranderingen in de opvattingen van de kerkleden niet uitsluitend op het conto van de tijd kunnen worden geschreven. Zelfs onder de kerkleden liep de aanhang voor het scheppingsverhaal en het gebed terug en bleef de aanhang voor een strikte interpretatie van de bijbel gelijk. De jongste generatie kerkleden hield echter het meest aan deze ideeën vast. Zij bleef even orthodox denken, terwijl zij als zij alleen maar vatbaar voor de tijdgeest waren geweest, juist voorop hadden moeten lopen (tabel 11). Hier in is een aanwijzing voor de werkzaamheid van selectie gelegen, die naast de tijdgeest een rol speelt.

Wij sluiten de beschouwing over de verandering van opvattingen af met een opmerking over de trends onder alle Nederlanders (tabel 10). Op het eerste gezicht zijn deze zwak te noemen, maar onder de oppervlakte doet zich toch een verandering voor. Wij geven deze keer het beeld, gedifferentieerd naar leeftijd, weer (tabel 12). Aanvankelijk was de situatie, zoals men mag verwachten. De oudste groep (51 jaar en ouder) hield meer vast aan enkele denkbeelden dan de andere categorieën. In 1991 is het verband met leeftijd omgekeerd. De 16-30-jarigen raakten meer overtuigd, juist de ouderen werden sceptisch. De gevoeligheid voor algemene religieuze ideeën neemt dus vooral toe onder de jongeren.

Tabel 12 De aanhang voor geloofspunten naar leeftijd, 1985-2002 (in procenten)

	1985	1991	1996	1998	2002
16-30	45	48	54	59	56
31-50	45	47	53	52	49
51 en ouder	59	49	53	54	43
16-30	36	36	40		47
31-50	41	40	41		41
51 en ouder	56	43	50		36
16-30	12	13	18		22
31-50	16	13	16		18
51 en ouder	21	18	20		14
16-30		29		43	49
31-50		29		38	41
51 en ouder		37		40	41

Bron: SCP (CV'85-'02)

5. Slotbeschouwing

De levensbeschouwelijke situatie van Nederland lijkt in vele opzichten op die van de buurlanden Duitsland, Groot-Brittannië, Frankrijk en België. De ruimte voor verdere secularisering moet als beperkt worden beschouwd, omdat deze groep van landen reeds sterk gesecculariseerd is.

In Nederland heeft de buitenkerkelijkheid een hoog niveau bereikt, 64% in 2004. De groei van de islam, de toename van de 'migrantenkerken' het gestegen ledental van kleine orthodox-protestantse kerkgenootschappen en de ontwikkelingen van de Pinkstergemeenten en de Evangelische beweging zijn onvoldoende geweest om het tij te keren.

De ontwikkeling van de buitenkerkelijkheid onder generaties doet vermoeden dat de buitenkerkelijkheid de komende 20 jaar vertraagd zal groeien. De buitenkerkelijkheid onder de respondenten, die tussen 1960 en 1988 waren geboren was namelijk van alle generaties het hoogst, maar vertoonde een tendens tot daling. Volgens de resultaten van een logistische regressie zal in 2020 naar schatting 28% van de bevolking lid van een kerkgenootschap of van een religieuze groepering zijn. 10% is dan rooms-katholiek en 8% is islamiet. De PKN omvat 4% van de bevolking en 7% behoort tot de overige kerkgenootschappen.

Heden ten dage wordt de invloed van de kerken op andere maatschappelijke organisaties niet langer gewenst. Bij het onderwijs en in de politiek is er waarschijnlijk sprake van onverschilligheid. Het maakt velen niet meer uit wie een bepaalde dienst levert, als het maar goed gebeurt.

De betekenis van het christelijk geloof voor de waarden komt nog tot uiting in het gezin en medische ethiek. Andere belangrijke terreinen, zoals de economie en de inrichting van de samenleving staan buiten de invloedssfeer van de religie. Het aantal mensen dat van de kerk steun verwacht bij problemen in het persoonlijk leven en sociale problemen is beperkt.

De teruggang in het aantal mensen dat traditionele leerstellingen onderschrijft is in een aantal gevallen gestopt. Het geloof in een leven na de dood, in hemel en hel en in wonderen hebben na 1991 zelfs wat meer aanhangers gekregen. De verzwakking van de adhesie voor het feitelijk bestaan van Adam en Eva, voor een strikte interpretatie van de bijbel en voor de zin van het gebed zette zich echter voort. Over het algemeen treden deze ontwikkelingen op bij kerkleden en bij buitenkerkelijken, in het bijzonder bij de jongere generatie (geboren na 1960) van beide categorieën. Dit wijst op een verandering van de tijdgeest. Er groeit wellicht een voorkeur voor algemene levensbeschouwelijke ideeën, die ook in andere tradities dan de christelijke aan te treffen zijn. Meer leerstellige opvattingen en letterlijke interpretatie worden nog steeds in toenemende mate afgewezen.

Er is een aanwijzing voor dat de kerkleden qua opvattingen geselecteerd raken. Terwijl de aanhang voor de strikte interpretatie van de bijbel, inclusief het scheppingsverhaal (Adam en Eva) onder alle kerkleden verminderde, hield de jongere generatie kerkleden daar juist aan vast. Deze generatie was eveneens van mening dat men zich aan alle regels van de kerk moest houden. Naar alle waarschijnlijkheid zal het christelijk geloof in de toekomst worden beleden in een betrekkelijk groot aantal, maar verder kleine kerkgenootschappen.

Nederlanders noemen zich met enige graagte een religieus mens, ook al geloven zij weinig of niets. Het begrip religie staat hier dus nog in enig aanzien, zonder dat dit veel consequenties heeft. Buitenkerkelijken, die zich aangetrokken voelen tot het christelijk geloof en tot alternatieve denkbeelden kan men als 'zoekers' beschouwen. In 2002 ging het om 12% van de bevolking. Dit percentage is internationaal gezien hoog, maar niet hoog genoeg om van een 'religieuze golf' te spreken, zoals in de jaren negentig werd gedaan. Ook al zijn wij hier sceptisch gestemd, het valt niet te ontkennen dat het geloof in religieuze wonderen is toegenomen tot een merkwaardig hoog niveau (43% van de bevolking in 2002). Ratio en wetenschap zijn voor veel mensen dus niet alles, de behoefte aan een betoverde wereld blijft zich stellen. Dit heimwee is zo te zien eeuwig. De 'hertovering' is echter niet volledig. Niets wijst er op dat men de verworvenheden van de moderne techniek afzweert, men wil het wonder er bij.

De ontwikkelingen wijzen er op dat de secularisatie vertraagt. Het begrip raakt derhalve achterhaald. Het is wellicht ook te ongenueanceerd om goed bruikbaar te zijn. Belangrijke ontwikkelingen, zoals de ontkerkelijking en de tanende invloed van kerk en godsdienst op de maatschappelijke instituties hebben hun beslag gekregen of zullen dat in de komende jaren krijgen. Dit betekent echter niet dat ongodsdienstig denken en rationalisme volledig triomferen. Er lijkt een samenleving te ontstaan, waarin het christelijk geloof zodanig is veralgemeend dat het moeilijk van andere religieuze tradities is te onderscheiden en waarin de behoefte aan niet-rationele mogelijkheden zich blijft manifesteren. De invloed van de individualisering is wellicht in dit complex te bespeuren. Secularisatie en gesecculariseerd zijn nog steeds bruikbaar als mantelbegrippen en als gemakkelijke aanduidingen. Wij doen er echter goed aan om afzonderlijke ontwikkelingen apart te analyseren om tot een genuanceerd beeld te komen.

Literatuur

- Becker, J.W. en R. Vink (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (Sociale en Culturele Studies 19).
- Becker et al (1997). *Secularisatie en alternatieve levensbeschouwing in Nederland*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (Sociale en Culturele Studies 24).
- Becker, J.W. (2003). *De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes. 40% of 60% buitenkerkelijken?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Werkdocument 92).
- Dekker, G. en H.C. Stoffels (2001). *Godsdienst en samenleving. Een introductie tot de godsdienstsociologie*. Kampen: Kok (5e druk).
- Dekker, P. et al. (2004) *Vertrouwen in de rechtspraak. Theoretische en empirische verkenningen voor een monitor*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2004.
- Van Harskamp, A. (2005) Simply astounding. Ongoing secularization in The Netherlands. In E. Sengers (red) *The Dutch and their Gods*. Hilversum: Verloren.
- Kennedy, J.C. (2005) Recent Dutch religious history and the limits of secularization. In E. Sengers (red) *The Dutch and their Gods*. Hilversum: Verloren.
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noten

- ¹ De aanpassing van de kerken aan maatschappelijke ontwikkelingen is een derde aspect van secularisatie (Dekker en Stoffels 2001: 117). Het blijft hier grotendeels buiten beschouwing.
- ² De werktitel van het rapport luidt als volgt: *Recente Gegevens over Levensbeschouwing in Nederland*.
- ³ De cijfers zijn niet vergelijkbaar met die van tabel 11. Het jaar van onderzoek is anders en de onderzoeken verschillen in enige mate van opzet.
- ⁴ De analyse maakte gebruik van de correlaties tussen het oordeel over zichzelf als een religieus mens en kerklidmaatschap, kerkgang en reguliere en alternatieve opvattingen. De correlaties zijn volledig vermeld in de nieuwe SCP-publicatie.
- ⁵ Er zijn tegenwoordig adviesbureaus voor rituelen actief. Deze putten hun inspiratie echter uit verschillende tradities, niet alleen de christelijke.
- ⁶ De gegevens zijn verzameld door Prof. dr. H. Stoffels en drs. H. Walinga van de Vrije Universiteit in het kader van het project *Institutionele gegevens Nederlandse kerkgenootschappen* (INGK-project). Zij werden onder meer gepubliceerd in *De sociale staat van Nederland 2005* van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP 2005: 186-187).
- ⁷ De gegevens zijn verkregen met de zogenaamde tweetrapsvraag naar de kerkelijke gezindte, die zoals bekend een vrij hoog percentage buitenkerkelijken oplevert (Becker 2003). Dit neemt niet weg dat de trend op dezelfde manier verloopt zoals uit gegevens uit andere bron, vooral de volkstellingen en bijpassende schattingen kan worden opgemaakt.

- ⁸ In de onderzoeken van *Culturele Veranderingen in Nederland* worden personen van 16 jaar en ouder geënquêteerd.
- ⁹ Zelfs 6% islamieten in de populatie levert op een steekproef van 2000 personen, van wie ruim de helft buitenkerkelijk een geringe trefkans op. Bovendien laten de interviewers het gesprek bij taalmoeilijkheden niet doorgaan.
- ¹⁰ De betreffende cijfers zijn ter beschikking gesteld door Dr. Nico Landman van de Universiteit van Utrecht.
- ¹¹ De resultaten worden gepubliceerd in de nieuwe studie van Becker en De Hart.
- ¹² Er wordt van de bijbel gevraagd in hoeverre de respondent deze beschouwt als het woord van God: helemaal, gedeeltelijk of helemaal niet. Over Adam en Eva wordt gevraagd of de respondent denkt dat zij echt bestaan hebben.

Beweging en omgeving:

de receptie van een profetische beweging in een dorp in Friesland

Lammert Gosse Jansma

Inleiding en vraagstelling

In de huidige Westerse maatschappij doet zich een veelheid aan nieuwe religieuze bewegingen (new religious movements, NRMs) voor. Het gedachtegoed binnen die bewegingen varieert sterk, maar een aanzienlijk deel ervan richt zich op het verschaffen van persoonlijke groei en genezing (Heelas, 1996; van Otterloo, 1999; Aupers, 2000; Heelas and Woodhead, 2005). Hoewel een groot aantal van deze religieuze groepen in de laatste twee drie decennia zijn opgekomen, zijn zij in veel landen, en dat geldt ook voor Nederland, geen nieuw verschijnsel en hun gedachtegoed sluit voor een groot deel aan op eerdere stromingen (Hanegraaff, 1996; De Blécourt, 1999; Linse, 1996; Barker, 2003).

De receptie van nieuwe religieuze bewegingen in de Westerse landen verschilt onderling sterk. In sommige landen is op hen gereageerd met onverschilligheid, in andere met stilzwijgende of openlijke tegenwerking (Arweck, 2006). Kennis van dergelijke bewegingen bij het grote publiek of bij politici was en is niet groot; de belangrijkste bron van informatie was en is de massamedia. Onderzoekers van nieuwe religieuze bewegingen hebben veel aandacht geschonken aan de eenzijdige en meestal sensationele berichtgeving door de media waarin gesuggereerd werd dat het gaat om groeperingen die een bedreiging vormen voor de maatschappelijke waarden en instituties en dat degenen die zich bij dergelijke bewegingen hebben gevoegd geestelijk niet geheel in orde zijn of gehersenspoeld (Beckford, 1985, 1994; Barker, 1985, 1995, 1999; Lilliston en Shepherd, 1999; Richardson en Introvigne, 2001; Lewis 2004).

De aandacht die deze groepen hebben gekregen in de media en in de samenleving in haar geheel staat in geen verhouding tot de omvang van hun aanhang en hun bijdrage aan het geestelijke leven. Niet alleen het maatschappelijk ook het sociaal-wetenschappelijk belang van religieuze bewegingen ligt op een ander terrein. Zoals Beckford en Levasseur (1986: 49) terecht opmerken “...the long term socio-cultural significance of today’s NRM’s lies less in their intended contributions to religious and spiritual life than in the unintended consequences of their activities for the clarification of the limits of toleration. (...) NRM’s are helping to define the practical boundaries of acceptable and unaccept-

able conduct in a supposedly secular age.” Deze laatste constatering lijkt mij fundamenteel waar het gaat om de relatie tussen beweging en omgeving. Het gaat dan dus in feite om wat getolereerd wordt en als acceptabel gedrag wordt beschouwd. Maar ook – en dat simpele gegeven wordt door genoemde schrijvers, maar ook door anderen, vergeten – is het van belang te constateren dat de relatie tussen beweging en omgeving zeer complex is. De nieuwe religieuze bewegingen verschillen onderling sterk naar gedachtegoed, omvang en de mate van institutionalisering en ook de omgeving waarin zij opereren is niet uniform, want immers deze wordt gevormd door lokale instituties. Tot nu toe heeft in het debat over de receptie van religieuze bewegingen de omgeving weinig aandacht gekregen, mede doordat die vooral uitging naar de grotere, internationaal opererende bewegingen. Daardoor werd aan de receptie van bewegingen in hun locale setting weinig aandacht geschonken en bleef het debat daarover en daarmee over tolerantie en acceptabel gedrag globaal en oppervlakkig. Juist het bestuderen van religieuze bewegingen in hun locale context (i.e. de locale bevolking, de plaatselijke kerken, de regionale pers) kan het proces van receptie zichtbaar worden gemaakt en de invloed van de actoren die daarin een rol spelen worden verhelderd.

Uitgaande van bovenstaande overwegingen wil ik in dit artikel de receptie beschrijven van de profetische beweging genoemd de Stichting *Uit de Bron van Christus*, die zich in aan het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw vestigde in een klein Fries dorp. Deze beweging (met ongeveer 200 volgelingen) heeft zich verzameld rond mevrouw Sonja de Vries, door wie, zo wordt in verschillende brochures van de Stichting vermeld, engelen spreken en door wie zij genezingen tot stand brengen (zie de brochures *Genezen*, 1995 en *De Engelen Spreken*, 1991). In dit artikel zal ik derhalve de vraag beantwoorden: hoe verliep de receptie van de religieuze beweging in de locale samenleving, waarbij aandacht wordt geschonken aan de rol van de media, de plaatselijke kerken en de dorpsgemeenschap. Omdat er nog nauwelijks enige theorievorming rond dit thema heeft plaatsgevonden, kan het onderzoek dat hier wordt gepresenteerd niet anders dan exploratief van aard zijn; het gaat om het beschrijven van een casus. Toch zal ik op grond van deze gevalstudie in het afsluitende gedeelte van dit artikel pogen enige uitspraken te doen van grotere reikwijdte. Alvorens echter het verslag van de receptie van de beweging te presenteren, wordt eerst kort aangegeven op welke wijze het onderzoeksmateriaal is verzameld.

Het onderzoek

Sinds het midden van de jaren tachtig van de vorige eeuw volg ik de beweging die zich heeft gevormd rond de profetes Sonja de Vries. Tot 1998 verzamelde ik materiaal dat op mijn weg kwam (krantenartikelen en brochures)

en ook voerde ik een aantal vraaggesprekken. Vanaf 1998 heb ik het onderzoek geïntensiveerd. Ik woonde de wekelijkse lezingen bij, volgde bijbelstudie-sessies in het centrum in Oudehorne en een groot aantal open avonden die de Stichting elk jaar weer overal in Friesland houdt. Tevens zag ik video-opnames die de beweging maakte van vieringen en groepsessies, hield diepte-interviews met 30 leden en een aantal met ex-leden van de beweging, 40 informele interviews met leden en met een groep van 60 leden tweemaal een interview, waarbij ook mevrouw De Vries aanwezig was. Ik interviewde daarenboven de profetes een keer en haar echtgenoot, de heer Marcus de Vries, drie maal. Verder bestudeerde ik brochures van de beweging en haar *Kontaktblad*, waarvan vier afleveringen elk jaar verschijnen, nam archieven van kerkenraden door en interviewde sleutelinformanten in de vestigingsplaats van de beweging, waarbij ik vroeg naar hun visie op de beweging en op de relatie beweging-dorpssamenleving.

In mijn beschrijving van de beweging spreek ik over engelen die door een profetes spreken. Mijn bedoeling hiermee is om aan te sluiten bij het taalgebruik van de beweging zelf. Daaruit mag niet worden geconcludeerd dat ik geloof in de bovennatuurlijke oorsprong van een dergelijke boodschap, maar ook niet dat ik deze mogelijkheid op voorhand uitsluit. Als wetenschapsbeoefenaar houd ik dat open. Mijn standpunt is hier overeenkomstig aan wat Tennekes (1999) omschrijft als levensbeschouwelijk agnosticisme. Dat wil dus zeggen dat ik de religieuze realiteit van de groep, die hier voorwerp is van onderzoek, serieus neem. Verder merk ik nog op dat ik hieronder korthedshalve de beweging (soms) zal aanduiden als de Stichting en de aanhangers ervan als apostelen.

De beginjaren, 1983-1987

Het begin van de beweging ligt in medio 1983 toen mevrouw Sonja de Vries, die toen in het Noord-Hollandse De Rijp woonde, voor het eerst een aantal opmerkelijke ervaringen meemaakte. Zij rook geuren, hoorde stemmen en zag beelden die niemand anders waarnam. Op een bepaald moment werd tegen haar gezegd dat zij aan de tafel moest plaatsnemen en moest gaan schrijven. Haar werd verteld dat zij een instrument zou worden van machten van gene zijde, engelen uit de Zevende Lichtsfeer, en dat het haar taak zou zijn om de mensen weer terug te brengen naar het ware geloof, het evangelie zoals het was in de dagen van de eerste apostelen. Over de leer van de beweging wil ik hier kort zijn, een uitvoeriger beschrijving is te vinden in een eerdere publicatie (Jansma, 2003). Hier wil ik volstaan met op te merken dat de beweging zich met enige nadruk presenteert als een christelijke beweging. De apostelen geloven dat de mensen oorspronkelijk door God in zijn schepping zijn verstrooid als vonkjes. Deze goddelijke vonken moeten weer

terug naar God, naar het Licht met hoofdletter. De aarde is in dit proces een leerschool voor de menselijke ziel. Om de groei van de mensen, hun geestelijke ontwikkeling, te stimuleren is er steeds een beïnvloeding uit de hemel (door de apostelen steeds in het meervoud en met hoofdletter aangeduid) geweest. Dat gebeurde 2000 jaar geleden door Christus en dat gebeurt nu weer, die parallel wordt in de geschriften van de beweging meermalen naar voren gebracht. De hemel steekt de mensen ook nu weer een reddende hand toe door de engelen via Sonja de Vries. De opdracht van Sonja de Vries is in feite het weer aanzwengelen van wat Christus in beweging heeft gezet en in de loop der tijden is vastgelopen. Christus heeft de weg tot God weer vrij gemaakt en de mensen nieuwe aanwijzingen gegeven over hoe ze hun leven moeten inrichten (met name in de Bergrede). Hij heeft het kwaad overwonnen en daardoor kunnen mensen weer spiritueel groeien en terugkeren, na vele reïncarnaties, naar het Goddelijk Licht. Veel aandacht krijgt daarom de geestelijke groei van de leden; in lezingen, via groepsessies waar oefeningen/trainingen worden gedaan. Veel belang wordt hierbij gehecht aan muzikale vorming (de beweging kent een aantal koren, die ook voor een ruimer publiek hebben opgetreden en in eigen kring zijn ook musicals en opera's opgevoerd).

Een groot deel van de aanhang komt uit Friesland en - maar minder - Noord-Holland. Toch zijn er ook wel volgelingen uit andere provinciën afkomstig.

De samenstelling van apostelgroep is wat beroep en opleiding betreft zeer divers. Mijn indruk dat de groep iets boven het gemiddelde niveau zou scoren, werd door de respondenten wel ondersteund, maar er werd daarbij opgemerkt dat de stimulans van de engelen hier mede verantwoordelijk voor zou zijn. Vanwege de nadruk die gelegd wordt op persoonlijke ontplooiing worden veel leden ertoe aangezet een (vervolg)opleiding te volgen en dat heeft uiteraard ook weer consequenties voor het gemiddelde opleidings- en beroepsniveau. Voor zover ik heb kunnen nagaan heeft meer dan de helft van de apostelen een protestantse achtergrond. Sommigen zijn actief geweest in hun kerkgenootschap, anderen waren meer randleden. Maar ook rooms-katholieken zijn aanwezig (een klein aantal) onkerkelijken (eveneens een klein aantal)

Tijdens haar eerste contact met de engelen werd Mevrouw De Vries ook medegedeeld dat door haar genezingen zouden worden verricht en dat zij patiënten zou ontvangen in haar huis, in veel gevallen mensen die door de aardse doktoren niet konden worden genezen. Verhalen over wonderbaarlijke genezingen door mevrouw De Vries gingen van mond tot mond. Al gauw vormde zich een groep aanhangers (meestal dankbare patiënten of hun familieleden en kennissen) die bij haar thuis kwamen om daar lezingen die zij gaf bij te wonen. Tijdens interviews spraken apostelen met veel warmte en

enthousiasme over hun ervaringen in die eerste jaren. Hun enthousiasme is zo groot dat zij hun nieuwe ervaringen willen delen met anderen, maar zij doen de voor hen vaak pijnlijke ontdekking dat hun gehoor daar lang niet altijd voor open staat. De vroege aanhang ervaart ook dat zij op moet passen met het spreken over engelen op de werkplek, zelfs het simpele feit dat men daar van je weet dat je een aanhanger bent van de beweging kan al problemen veroorzaken (*Kontaktblad*, 1996). Aanhangers worden voorzichtig en spreken alleen over hun ervaringen en engelen wanneer het vermoeden bestaat dat de toehoorder ervoor open staat.

In die eerste jaren werd de profetes zelf ook al snel met veel negatieve publiciteit geconfronteerd. In interviews in de regionale kranten werd zij door ontevreden ex-patiënten, met name uit Friesland, beschuldigd van het ongeoorloofd uitoefenen van geneeskunde, bezetenheid, het aanzetten tot abortus en het overvragen van haar patiënten. Naar aanleiding van een nationale TV-uitzending riep de Friese inspecteur van gezondheid eind 1986 degenen die klachten hadden over Sonja de Vries op om die aan hem door te geven. Bijna alle brieven die hem werden gestuurd, bevatten echter positieve reacties. De brieven werden voorgelegd aan justitie, maar het hof zag geen reden om de zaak te vervolgen.

Niettegenstaande al deze negatieve publiciteit en oppositie heeft de Stichting vanaf haar begin niet geschroomd om zich in het openbaar te verdedigen. Waar het noodzakelijk werd gevonden, werd onjuiste of tendentieuze berichtgeving gecorrigeerd en er werden tegen journalisten zelfs gerechtelijke stappen ondernomen. Ondanks deze assertieve houding bevond de Stichting zich, waar het ging om berichtgeving in de media in een kwetsbare positie. Uitspraken van apostelen werden vaak voorzien van kritisch en soms zelfs wat neerbuigend commentaar. Ontevreden patiënten en ex-leden en andere tegenstanders werd veelvuldig de gelegenheid geboden om hun grieven te uiten, ook wanneer die aantoonbaar gekleurd waren, en die werden dan zonder enige controle op hun waarheidsgehalte gepresenteerd. Zo kon in het begin van 1987 de voorganger van de Vrije Baptisten uit Drachten in de *Leeuwarder Courant* mevrouw De Vries publiekelijk beschuldigen van occulte praktijken en van bezeten te zijn van demonische krachten. Deze beschuldiging werd ook door voorgangers van andere kerken geuit.

Dominees en kerkenraden merkten de toeloop naar de beweging op. Er werden bijeenkomsten georganiseerd waar gewaarschuwd werd tegen het gevaar van de boodschap van de profetes. In hoeverre de bevolking in Friesland geloof heeft gehecht aan deze uitspraken is moeilijk vast te stellen. Wel is zeker – ik kom daar later op terug – dat de berichtgeving van invloed is geweest op de wijze waarop de beweging en haar leden sindsdien zijn benaderd.

Het centrum in Oudehorne, 1987-2005

Ondanks de negatieve publiciteit en oppositie groeide de beweging vrij snel in de eerste jaren. Het werk van de profetes - het ontvangen van patiënten, het geven van lezingen, het trainen van de apostelen en daarbij haar dagelijkse bezigheden als huisvrouw - werd zo omvangrijk dat in 1986 De Stichting werd opgericht met het doel administratieve en organisatorische zaken op zich te nemen om zo haar taak te verlichten. Bovendien werd door de uitbreiding van het aantal leden een nieuw onderkomen noodzakelijk geacht. Dat werd gevonden in Oudehorne, een klein dorp dat tezamen met het tweelingdorp Nieuwehorne, iets meer dan tweeduizend inwoners telt. Hier kocht de Stichting Huize Sevenaer, dat door de leden werd verbouwd tot een woning voor de familie De Vries, waar bovendien plaats was voor vergaderingen van de apostelen en anderen en voor het ontvangen van patiënten. De profetes vertelde mij tijdens een groepsinterview (april 2005) dat zij zelf nooit zo'n klein dorp en ook niet deze regio zou hebben gekozen, maar dat de engelen haar hadden gezegd dat deze plaats geschikt was, omdat haar echtgenoot uit dit dorp afkomstig was. De bewoners van het dorp kenden zijn familie goed en zouden daarom hem en zijn vrouw en kinderen niet als vreemdelingen beschouwen. In augustus 1987, toen mevrouw De Vries net verhuisd was naar Oudehorne, werd zij geïnterviewd door een lokale omroep. In dat interview nodigde zij de mensen uit haar nieuwe omgeving uit om haar te komen opzoeken en met haar kennis te maken. In een interview met de dorpskrant november 1989 herhaalde zij haar uitnodiging. Slechts één dorpsbewoner ging op haar invitatie in. Uit interviews met sleutelpersonen in het dorp kwam naar voren dat er weinig interesse bestond voor de beweging en dat men niet veel meer van de profetes afwist dan wat over haar in de kranten was verschenen.

Ook op andere terreinen verliep het contact stroef. Het echtpaar De Vries stuurde zijn zoon naar de basisschool in het dorp. Al vrij spoedig constateerden zijn ouders dat hij daar niet kon blijven omdat de kinderen hem pestten met te zeggen dat zijn moeder in contact stond met duistere machten. Gedurende zijn schooljaren woonde hij daarom eerst bij familie en later bij vrienden. Ook andere confrontaties deden zich voor. Jongeren, zoals zo vaak in dorpen, op zoek naar vertier en vermaak, vonden in Huize Sevenaer een nieuw en gemakkelijk object. Zij begingen verschillende vormen van vandalisme, zoals het gooien van bierflesjes op de oprijlaan. Voor de Stichting was dit een reden het erf af te sluiten met een muur, een hek en een heg. Bovendien werd bewaking ingesteld om zo op onwelkome acties voorbereid te zijn.

Het bezoeken van kerken

In 1988 werd door de Stichting, in overeenstemming met de opdracht van de engelen, gestart met het geven van informatie over het werk van mevrouw De Vries en de boodschap van de engelen aan de Protestantse kerken in Friesland. Omdat sommige voorgangers van deze kerken zich negatief over de beweging hadden uitgelaten, meenden de apostelen dat voorlichting van belang kon zijn. Voorts meenden zij dat juist de kerken geïnformeerd moesten worden over het feit dat er een nieuwe afgezant uit hemel onder de mensen was gekomen. Eerst werden de kerken telefonisch benaderd en uitgenodigd tot een gesprek. Tevens werd hen daarna een brief met informatie gezonden. De meeste kerken reageerden niet op de uitnodiging of antwoordden alleen om die af te wijzen. De apostelen kozen daarop, gestimuleerd door de engelen, tot het volgen van een andere strategie. Zij besloten om de zondagsdiensten van de kerken te volgen, niet alleen om de kerkgangers te informeren over de hemelse boodschap, maar ook zoals de voorzitter van de Stichting in 1989 schreef: "...ter lering en versterking van ons Godsgevoel" (*Kontaktblad*, 1989/5: 3). De kerken die zouden worden bezocht, werden altijd van te voren op de hoogte gebracht. Door de apostelen werd er voorts zorgvuldig op gelet dat degenen van hen die een kerkdienst meemaakten geen onnodige aandacht trokken. In dat verband werd er steeds voor gezorgd dat het aantal bezoekers in verhouding tot de aanwezige gemeenteleden gering was. Verder werd er op gelet dat de bezoekende apostelen netjes gekleed waren en zich correct gedroegen. Vanaf 1992 organiseerde de Stichting bovendien open avonden voor belangstellenden in de dorpen waar kerkdiensten werden bezocht.

De grote meerderheid van de kerken ontving de groepjes bezoekende apostelen, zij het aarzelend. Al vrij snel echter werd hen door veel kerken de toegang ontzegd. Kerkenraden en dominees deden verder pogingen de kerkleden te weerhouden om in contact te treden met de bezoekende apostelen. Zoals een dominee van de gereformeerde kerk van Oudehorne schreef in een brief (mei 1989) aan haar gemeenteleden: "*ga nooit het gesprek met de (...) Stichting aan*", de zin afsluitend met twee uitroeptekens. De Nederlands-hervormde gemeente van Oude- en Nieuwehorne gaf toestemming de zondagsdiensten te bezoeken. Op 12 maart 1989 was mevrouw De Vries één van de bezoekers. Toen het tijdens het collecteren even stil was stond zij op en vroeg of zij de aanwezigen na afloop van de dienst mocht toespreken. Dit werd geweigerd en haar werd gezegd dat zij de kerk onmiddellijk moest verlaten, wat zij en haar medebezoekers ook deden. Twee zondagen daarna, Paaszondag, bezocht opnieuw een paar apostelen de dienst. Toen de dominee binnenkwam riep hij: "Volgelingen van Sonja de Vries ik verzoek u onmiddellijk de kerk te verlaten!" De apostelen, die naar de reden vroegen,

kregen ten antwoord: ‘omdat ik het wil.’ En na herhaling van de vraag, sprak hij “Eruit, zeg ik!”. De Stichting ontving kort daarop een brief waarin medegedeeld werd dat verder bezoek niet op prijs werd gesteld. Deze gebeurtenis kreeg ruime aandacht in de provinciale pers.

In een periode van negen jaar benaderde de Stichting meer dan 180 kerken, honderd weigerden direct de toegang, de rest weigerde die na korte tijd. Slechts één gemeente ontving de apostelen voor meer dan drieënhalf jaar. In 1997 werd met het bezoeken van kerkdiensten gestopt maar het houden van open avonden werd gecontinueerd en wordt ook nu nog gedaan.

De Stichting toonde ook tegenover de kerken haar bereidheid om zich te verdedigen waar zij dat nodig vond. Protestbrieven werden geschreven aan kerkenraden en dominees. In sommige gevallen werden klachten ingediend bij de Regionale Classis. Een maal werd een klacht ingediend bij de Generale Commissie voor de behandeling van Bezwaren en Geschillen van de Nederlands-hervormde kerk, toen enige apostelen, hoewel kerklid, de toegang tot het Heilig Avondmaal werd ontzegd.

Als belangrijkste reden om de kleine groepjes apostelen te weigeren kerkdiensten te bezoeken werd door de kerken naar voren gebracht dat de gemeenteleden zich bedreigd voelden en bedreigd hadden thuis te blijven als de kerkenraden verder toestemming zouden verlenen. In sommige gevallen werd ook gewezen op de occulte elementen die de leer van de beweging zou bevatten, maar dit argument – zo werd duidelijk uit mijn interviews met sleutelpersonen van de lokale kerken – was toch van geringere betekenis.

Sektebestrijders en media-aandacht

In de eerste vijf jaar van de jaren 90 van de vorige eeuw kreeg de Stichting ruime aandacht van de media. Het bezoeken van de kerken was daartoe een aanleiding, maar een andere belangrijke reden was dat een aantal actieve tegenstanders (vooral ex-leden, familieleden van apostelen) zich aaneensloot tot een los verband en zich tot de media wendde.

Een van de ex-leden, die de lezingen van de profetes een goede twee jaar had gevolgd, werd een vurig bestrijder van de beweging. Vanaf 1990 heeft zij zich tegen wat zij noemde ‘het medium Sonja de Vries’ gekeerd. Zij gaf lezingen in Friesland en elders, interviews in kranten, op TV en radio en schreef verschillende malen ingezonden stukken in de dagbladen. Al deze activiteiten maakten haar bekend bij een groter publiek en bracht haar ook enige status als ‘sektebestrijder’ in Friesland. In 1992 schreef zij een brief aan de kerken in Friesland (die ook als ingezonden stuk in de provinciale dagbladen verscheen) waarin zij waarschuwt voor de occulte leer van de beweging en suggereert dat volgelingen geheel van zichzelf vervreemd zijn en in trance zijn geraakt. In een andere brief wijst zij op de mogelijkheid van

collectieve zelfmoord. In hetzelfde jaar krijgt zij steun van de voorganger van de Vrije Baptistenkerk van Drachten. In zijn kerk wordt in november 1992 een voorlichtingsbijeenkomst georganiseerd, waar zij een lezing houdt over de Stichting. Op de bijeenkomst waren ook apostelen aanwezig. Haar lezing werd herhaalde malen geïnterrumpeerd door de apostelen die de volgens hen onjuiste beweringen poogden te corrigeren. Aan deze bijeenkomst werd in de dagbladen ruime aandacht gegeven. Ook werden naar aanleiding ervan interviews met haar en de voorganger gehouden met schreeuwende koppen als “Sonja’s engelen zijn demonen” (*FD*, 11 november 1992 en “Sonja maakt mensen kapot”, *FD*, 14 november 1992). In deze interviews werd mevrouw De Vries beschuldigd van het hypnotiseren van haar volgelingen en opnieuw van in contact staan met demonische machten. Om deze, volgens hen, tendentieuze berichtgeving te weerspreken, bezorgden de apostelen een brief bij alle woonhuizen in Friesland. Daarin vertelden zij over het werk van de profetes en leverden ook kritiek op de journalisten, die hen de mogelijkheid tot weerwoord hadden onthouden. Verder schreven zij nog zich diep gekwetst te voelen door de krantenberichten die hen afschilderden als passieve, gemakkelijk te beïnvloeden mensen, die niet in staat zouden zijn om zelf te denken. Deze actie laat opnieuw de relatief nadelige positie zien waarin de Stichting zich bevond waar het gaat om berichtgeving in de media, maar ook hun bereidheid en inventiviteit om middelen te vinden zich te verdedigen.

In het voorjaar van 1994 vestigde de Studie en Helpgroep Sekten een kleine afdeling in Friesland om ex-leden en familie van leden te steunen. Een lid van deze groep, de heer Edelbroek, beschrijft in een interview in het *Friesch Dagblad* van 24 december 1993 dat hij de Stichting zal gaan onderzoeken. Het zal een wetenschappelijk onderzoek zijn, zo geeft hij aan. Ondertussen heeft een van zijn medewerkers de beweging al geïnfiltreerd, maar natuurlijk kan de naam van deze man/vrouw niet worden onthuld. Hoewel deze opmerking wel iets onthult van de bedoelingen van de onderzoeker Edelbroek gaf de Stichting hem niettemin toestemming om zijn werk te doen. Hij werd zelfs uitgenodigd om op het centrum te verblijven. Hier deed hij drie weken lang zijn onderzoekswerkzaamheden, de apostelen steeds meer verbazend door zijn incompetentie. Toen men hem vroeg naar zijn onderzoeksplan, bleek hij niet in staat zoiets te leveren. Daarop werd hem gezegd dat hij beter kon gaan. In een interview daarna in de *Leeuwarder Courant* beschuldigt hij de profetes van het aanzetten tot abortus. Hij zegt toe dat hij daarvoor zeer binnenkort bewijs zal leveren. Zijn bevindingen waren echter dezelfde die reeds enige jaren eerder waren gepresenteerd en toen al had justitie afgezien van het ondernemen van actie. Hoewel hij zijn bewering niet kon waarmaken, weerhield dat hem toch niet van te stellen: “dankzij ons (de studiegroep) zal het hier geen Waco worden” (*L.C.* 9 April 1994). Of er enige reden was om de Stichting in verbinding te brengen met de

dramatische gebeurtenissen in Waco wordt niet aangegeven, in tegendeel het citaat wordt als kop bij het artikel gebruikt.

De media-aandacht die de 'onderzoeker' kreeg, was aanleiding tot een korte golf van ingezonden stukken in beide provinciale dagbladen tussen voor- en tegenstanders. Tot de eersten behoren vooral apostelen die probeerden in hun ogen foutieve berichten en ongefundeerde beschuldigingen te weer spreken. In één van de provinciale dagbladen werd mevrouw De Vries gelegenheid geboden om in te gaan op de beschuldigingen tegen haar geuit. Zij geeft aan dat zij niet onder de indruk is van hetgeen over haar gezegd wordt. Zij stelt vast dat er kennelijk geen verbod op liegen is in dit land, maar er zal een tijd komen dat mensen over de zogenaamde beschuldigingen gaan nadenken en gaan beseffen dat ze niet kloppen (*L.C.*, 7 mei 1994).

Geconcludeerd kan worden dat in de eerste helft van de jaren 1990 de media aandacht bleven geven aan de beweging; ook nu weer in vele gevallen in sensationele bewoordingen. De Stichting verdedigde zich en corrigeerde waar en wanneer zij dat nodig vond. In de jaren die volgen neemt de belangstelling van de media af. De tegenstanders zijn niet in staat nieuwe of nieuwswaardige zaken naar voren te brengen en na 1995 komt de beweging van de apostelen in rustiger vaarwater terecht.

Verhuizen

De activiteiten van de Stichting breidden zich over de jaren steeds verder uit. Naast het volgen van lezingen, werden aposteltrainingen, zangkoorrepetities gehouden, werd het *Kontaktblad* gepubliceerd, open avonden gehouden, de gebouwen en de financiën verzorgd, etc etc. Al deze (vrije) tijd verslindende activiteiten bracht met name in de laatste 10-15 jaar een aantal apostelen, die een grote afstand moesten reizen naar het centrum, ertoe om een woning in of in de buurt van Oude- of Nieuwehorne te zoeken. De vestiging van deze nieuwkomers werd in de dorpen wel opgemerkt. Geruchten verspreidden zich dat de apostelen huizen opkochten en dat daardoor de prijzen van de koopwoningen zouden worden opgedreven. In een vergadering van Dorpsbelang in het vroege voorjaar van 2005 werd dit thema naar voren gebracht. Een van de leden vroeg zich af wat de consequenties zouden zijn voor het dorpsleven nu zoveel leden van de Stichting zich hier vestigden. Een aanwezige journalist van een regionale krant publiceerde daarover een artikel waarin gemeld werd dat *de* dorpsbewoners deze ontwikkeling met zorg gadesloegen. Dit artikel was aanleiding tot een kleine golf van media-aandacht in de maand april 2005, waaraan ook landelijke dagbladen meededen. In de dagbladen (o.a. *De Telegraaf* van 21 april 2005) verschenen bijdragen met de kop dat de dorpsbewoners *een invasie vreesden van sekte-aanhangers*, [curs. van mij lgj], hoewel het in feite ging om betrekkelijk geringe aantallen. Vertegen-

woordigers van de Stichting zochten contact met het bestuur van de vereniging van Dorpsbelang en presenteerden cijfers over de aantallen leden die zich in Oude- en Nieuwehorne hadden gevestigd. Zij maakten duidelijk dat het aandeel van de apostelen onder de migranten gering was en weinig concurrentie op de huizenmarkt tot gevolg had.

Zoals de meeste nieuwe inwoners die elders hun werk hebben, speelt het grootste deel van het dagelijkse leven zich niet af in het dorp en net als andere nieuwkomers hebben de apostelen een soort van ‘forensen-houding’ ten opzichte van het dorpsleven. Toch hebben zij zich niet afzijdig gehouden van de dorpsgemeenschap; een aantal werd lid van bepaalde verenigingen, zoals de vereniging voor dorpsbelang en heeft ook actief deelgenomen aan het jaarlijkse dorpsfeest. Hoewel hun prioriteiten niet liggen bij de deelname aan de lokale gemeenschap, maar eerder in het werken voor de opdracht van de beweging, hebben zij toch zich bereidwillig getoond deel te nemen aan het dorpsleven. In de meeste gevallen hebben zij, als nieuwe bewoners, ook contact gezocht met hun burens. De meeste apostelen vertelden mij tijdens interviews dat zij een goede, soms zelfs een zeer goede, verhouding hadden met hun burens.

Deze opstelling van de apostelen ten opzichte van de lokale gemeenschap, werd niet waargenomen door Dorpsbelang en door de sleutelinformanten die ik interviewde. Door hen werd herhaaldelijk benadrukt dat de apostelen zich distantieerden van het dorpsleven. Velen van hen gaven ook aan weinig bekend te zijn met de beweging. Open avonden die de apostelen, ook in het tweelingdorp, jaarlijks organiseerden, werden door bijna niemand van de dorpsbewoners bezocht. Uit de interviews met sleutelinformanten werd duidelijk dat de provinciale kranten de belangrijkste informatiebron waren.

Voor de apostelen die lid waren van de Nederlands-hervormde kerk of de gereformeerde kerk betekende hun verhuizing registratie in de administratie van de plaatselijke gemeente. Met name bij de gereformeerde kerk gaf zulks problemen. In sommige gevallen werd de attestatie geweigerd, in andere gevallen bezocht een lid van de kerkenraad de nieuwkomer en maakte hem of haar duidelijk dat lid zijn van de kerk niet verenigbaar was met participeren in de beweging en dat er een keuze gemaakt moest worden. Het beleid van de kerken ten opzichte van de Stichting en haar leden bleef gelijk aan wat er tijdens het bezoek aan de kerken was uitgestippeld: val ons niet lastig en blijf waar je bent. Of zoals de predikant van een van de plaatselijke kerken mij zei tijdens een interview: wij doen alsof ze er niet zijn.

Conclusies en discussie

In het voorgaande is beschreven hoe de receptie van de beweging rond mevrouw Sonja de Vries in een dorpssamenleving verliep. Kort samengevat kan gesteld worden dat de beweging reeds bekendheid had gekregen via de media voordat zij zich in Oudehorne vestigde. Door de negatieve beeldvorming in de media en de afstandelijke houding van de lokale kerken bleef het contact tussen dorpsbewoners en leden van de Stichting beperkt. De beweging en haar leden werden gemeden en beschouwd als een aparte groep, als buitenstaanders. Door de geringe contacten bleef de negatieve beeldvorming in stand, de soms goede buurtcontacten hebben dat niet kunnen corrigeren. De commotie rondom de recente migratie van apostelen naar Oude- en Nieuwehorne bracht dit opnieuw aan het licht.

In de receptie van nieuwe religieuze bewegingen zijn verschillende actoren te onderkennen: de media als vormver van de publieke opinie, de tegenstanders, zoals ex-leden, familie van leden van de beweging, soms verenigd in een anti-cult-organisatie (Beckford, 1999, Barker, 1995). Hieronder wil ik deze actoren behandelen, zoals zij in hun onderlinge relaties de receptie gestalte hebben gegeven.

Als eerste bespreek ik de ex-leden en familieleden van de apostelen, die zich tegen de beweging hebben gekeerd. Volgens Beckford (1985) en Barker (1995) vinden deze mensen het moeilijk te accepteren dat hun familielid uit vrije keuze zich tot een dergelijke beweging heeft bekeerd en zij zullen daarom wijzen op geestelijke manipulatie en de ervaringen met de beweging in donkere kleuren afschilderen. Bij de kleine groep tegenstanders van de Stichting, voor het overgrote deel bestaande uit een paar ex-leden en familieleden, heb ik dat ook kunnen waarnemen. Zij stellen dat degene die zich bij de beweging van Sonja de Vries heeft aangesloten een slachtoffer is, omdat de profetes (en haar echtgenoot) door – collectieve – hypnose of hypnotische drugs de vrije wil van de aanhangers hebben verlamd. Door zich als slachtoffers van geestelijke manipulatie te presenteren wordt ex-leden de mogelijkheid geboden hun ‘abnormale’ gedrag naar anderen toe acceptabel te maken. Familieleden van apostelen hoeven de loyaliteit van hun kind of verwante niet te betwijfelen, want die is gewoon ‘zichzelf’ niet.

De *media*, en met name de provinciale dagbladen, die als de spreekbuis van de publieke opinie fungeren, hebben vooral gezocht naar sensatie of wat Shupe en Bromley (1981) hebben aangeduid als ‘atrocity stories’ en derhalve hun informatie vooral ingewonnen bij de tegenstanders (vooral ex-leden en familieleden van apostelen en sommige kerkelijke leiders). Het is dan primair de bedoeling om de lezer te prikkelen, of de bron waaruit het verhaal afkomstig is, betrouwbaar is, is van weinig belang (Palmer, 2004). Welke mechanismen werden gebruikt? Ten eerste werden beschuldigingen door ex-

leden en anderen als algemene waarheden gepresenteerd, zonder dat een poging werd gedaan om de juistheid ervan na te gaan ook al zou dat gemakkelijk gekund hebben. Ten tweede werden schreeuwende koppen - waarin vaak de term sekte voorkwam en verwezen werd naar demonische invloed - gebruikt om maximale lezersaandacht te krijgen. Ten derde waren journalisten er op gericht om de profetes te ontmaskeren en werden de interviews met haar en met de apostelen vaak met kritisch en soms met neerbuigend redactioneel commentaar gepresenteerd.

Door verslaggeving in de media en de houding van sommige kerkelijke voorgangers, werd de beweging gestigmatiseerd. Vooral hierdoor stelden de dorpsbewoners voor het merendeel zich afstandelijk en in sommige gevallen negatief op, toonden weinig interesse voor de beweging en zochten geen contact. De apostelen die verhuisden naar Oude- en Nieuwehorne zagen dat zij anders werden beoordeeld dan andere nieuwkomers. In bepaalde opzichten verschilden zij ook van de andere nieuwkomers omdat zij in hun nieuwe woonplaats al beschikten over een sociaal netwerk, namelijk het netwerk van de leden van de beweging. Maar, hoewel hun prioriteit ligt bij dit netwerk en het werk voor de Stichting, week hun participatie in het dorpsleven toch niet aantoonbaar af van andere categorieën onder de dorpsbevolking. Niettemin sprak Dorpsbelang zijn verontrusting uit over non-participatie van de apostelen. Hier wordt iets duidelijk van wat de bewoners zien als acceptabel gedrag. Het probleem is niet zozeer de mate van participatie in het dorpsleven, daarover maakt eigenlijk niemand zich echt druk. Het gaat veel meer om de prioriteit die de apostelen geven aan contacten met mede-apostelen en aan het werk voor de Stichting. Hun toewijding daaraan wordt gezien als abnormaal en als afwijkend van wat een dorpsbewoner zou behoren te doen. Hierbij speelt de factor 'zichtbaarheid' een rol. In een stedelijke samenleving zouden migranten minder opvallen en dat geldt ook voor migranten die lid zijn van een religieuze beweging. Deze anonimiteit is nauwelijks mogelijk in een klein dorp, de aanwezigheid van buitenstaanders valt op en wordt beoordeeld.

Door de kerken, ook de kerken in het tweelingdorp, werd de Stichting op afstand gehouden. Twee mechanismen werden daarvoor gehanteerd. Ten eerste isolatie. De toegang tot de kerken werd de apostelen ontzegd en het in contact treden met leden van de beweging ontmoedigd. Verder werd de discussie over wat het (theologisch) betekent dat een nieuwe religieuze beweging zich heeft verzameld rond een profetes niet gevoerd en werd niet inhoudelijk op de boodschap die zij zei te brengen in gegaan. In plaats daarvan werd gepoogd 'het probleem' te neutraliseren. Dominees van kerken van orthodoxe of evangelische signatuur konden de boodschap (en de gezinnen) neutraliseren door te wijzen op de demonische bezetenheid van de profetes of op occulte praktijken. In andere meer liberale kerken werd de

discussie vermeden door een psychologische of psychiatrische verklaring te suggereren. Frigerio (1998:445) heeft deze vorm van neutralisering opgemerkt bij de benadering van nieuwe religieuze bewegingen in Argentinië. Tegenstanders van nieuwe religieuze bewegingen pogen «... *de sortir le debat de la sphère religieuse (dans laquelle les comportements déviants doivent légalement être tolérés) en de le situer sur un terrain sur lequel le comportement déviant puisse être redéfini comme intolérable...* »

De opmerking van Frigerio brengt mij weer bij hetgeen wat aan het begin van dit artikel werd opgemerkt over het maatschappelijke belang van nieuwe religieuze bewegingen. Zij maken iets zichtbaar van wat in de huidige maatschappij als acceptabel of niet-acceptabel gedrag wordt beschouwd. Mijn onderzoek heeft aangetoond dat de plaatselijke kerken, maar waarschijnlijk niet alleen zij, het bestaan van een profeet abnormaal zijn gaan vinden; een religieus fenomeen als de verschijning van een profetes wordt niet meer vanuit theologisch perspectief geïnterpreteerd (Wright, 1987, 95 a.f). Tevens vindt men binnen de kerken, maar ook daar buiten, het lid worden van een profetische beweging en met name het daaraan toegewijd zijn en er veel energie en vrije tijd in steken afwijkend gedrag (Hardin en Kehrer, 1982). Enigszins gechargeerd zou gesteld kunnen worden dat in de ogen van de dorpsbewoners, van de kerkleden, en van de media een normaal kerklid soms zondags naar de kerk gaat en dat zijn geloof een marginaal en geen centraal aspect dient te zijn van zijn dagelijks leven.

Literatuur

- Arweck, E., *Researching New Religious Movements. Responses and redefinitions*, London & New York: Routledge, 2006.
- Aupers, S., 'De New Age-beweging: over de teloorgang van een utopie', in: Jansma, L.G. en D.H. Hak, *Maar nog is het einde niet*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000, 149-161.
- Barker, E (ed.), *New Religious Movements: a perspective for understanding Society*, New York and Toronto: The Edwin Mellen Press, 1982.
- Barker, E. *The Making of a Moonie. Choice or Brainwashing*, Oxford: Blackwell Publishers, 1985.
- Barker E., New Religious Movements: their incidence and significance, in: Wilson, B. and J. Cresswell, (eds.) *New Religious Movements. Challenge and Response*, London and New York: Routledge, 1999, 15-31.
- Barker, E. 'The Scientific Study of Religion? You Must Be Joking', in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 1995, 34 (3), 287-310.
- Barker, E, "Rights and Wrongs of New Forms of Religiosity in Europe. Problems of Pluralism in Europe at the Beginning of the 21st Century", in: Lehmann. H., (Hrgs.)

- Multireligiositeit im vereinten Europa. Historische und juristische Aspekte*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2003, 215-237.
- Beckford, J.A. *Cult Controversies*, London: Tavistock Publications, 1985.
- Beckford, J.A. and M. Levasseur, "New religious movements in Western Europe", in: Beckford, J.A. (ed.), *New Religious Movements and Rapid Social Change*, London: Sage, 1986.
- Beckford, J.A. (ed.), *New Religious Movements and Rapid Social Change*, London: Sage, 1986.
- Beckford, J.A., "The Media and New Religious Movements", in: Lewis, J.R. (ed.) *From the Ashes. Making Sense of Waco*, Boston: Rowman & Littlefield Publishers, 1994, 143-148.
- Blécourt, Willem de, *Het Amazonenleger : irreguliere genezeressen in Nederland, 1850-1930*, 1999:Amsterdam : Amsterdam University Press.
- De Hemelse Inzettingen*, Oudehorne: Apostel Andréüs Stichting uit de Bron van Christus, 1991.
- De Engelen spreken*, Oudehorne: Apostel Andréüs Stichting uit de Bron van Christus, 1991.
- De mens en zijn ontplooiing*, Oudehorne: Apostel Andréüs Stichting uit de Bron van Christus, 2000.
- Frigerio, A, <<Les "sectes" vues par les "religions": Le discours médiatique des prêtres et des pasteurs en Argentine>>, in: *Social Compass*, 45 (3) 1998, 437-459.
- Genezen*, Oudehorne : Apostel Andréüs Stichting uit de Bron van Christus, 1995.
- Hanegraaff, W.J., *New Age Religion and Western Culture. Esotericism in the Mirror of Secular Thought*, Leiden etc: Brill, 1996.
- Hardin, B. and G. Kehrer, 'Some social factors affecting the rejection of new belief systems', in: Barker, E (ed) *New Religious Movements: a perspective for understanding Society*, New York and Toronto: The Edwin Mellen Press, 1982,
- Heelas, P. *The New Age Movement*, Oxford: Blackwell Publishers, 1996.
- Heelas, P. and L.Woodhead, *The Spiritual revolution. Why is religion giving way to spirituality*. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.
- Jansma, Lammert G., "Genezen als teken. Leer en organisatie van de religieuze beweging rond mevrouw Sonja de Vries", in: *Sociale Wetenschappen*, 46 (2), 2003, 62-74.
- Lewis, J.R. (ed.) *From the Ashes. Making Sense of Waco*, Boston: Rowman & Littlefield Publishers, 1994.
- Lewis, J.R. (ed.), *The Oxford Handbook of New Religious Movements*, Oxford/New York: Oxford University Press, 2004.
- Lilliston, L and G. Shepherd, "New religious Movements and Mental Health", in: Wilson, B. and J. Cresswell, *New Religious Movements. Challenge and Response*, London and New York: Routledge, 1999, 123-139.
- Lucas, Ph. C. and T. Robbins (eds.), *New Religious Movements in the 21st Century*, Routledge: London etc. 2004.

- Otterloo, A. van, "Selfspirituality and the Body. New Age Centers in the Netherlands since 1960", in: *Social Compass*, 46 (2), 1999, 191-202.
- Palmer, S. "The Secte Response to Religious Discrimination", in: Lucas, Ph.C. and T. Robbins, *New Religious Movements in the 21st Century*, Routledge: London etc. 2004, 61-73.
- Richardson, J. T. and M. Introvigne, "'Brainwashing': Theories In European Parliamentary and Administrative Reports on 'Cults' and 'Sects'", in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40 (2), 2001, 143-168.
- Shupe, A. jr. and D.G. Bromley, "Apostates and Atrocity Stories. Some Parameters in the Dynamics of Deprogramming", in: Wilson, B. (ed.). *The Social Impact of New Religious Movements*, New York : The Rose of Sharon Press, 1981, 179-215.
- Tennekes, J., *Onderzoekers en gelovigen. Kritische kanttekeningen bij de sociaal-wetenschappelijke bestudering van het christendom*, Kampen: Kok, 1999.
- Wilson, B. and J. Cresswell (eds), *New religious Movements. Challenge and Response*, London and New York: Routledge, 1999.
- Wright, S.A., *Leaving Cults: the dynamics of defection*, Washington DC: Society for the Scientific Study of Religion, 1987.

Opvattingen over het maatschappelijke belang van religie

Jacques Janssen, Joris Kregting & Ton Bernts

Inleiding en vraagstelling

Hoe de maatschappelijke rol van de religie in de Nederlandse geschiedenis meerdere malen radicaal verschoven is, heeft Van Rooden (1996) pregnantly beschreven. Vanaf de aanvang van de Republiek, zoals ook in het ontstaan ervan, was de religie van centrale betekenis, steeds onder monopolie van de gereformeerde kerk. Zolang de anderen, met name de katholieken, die hegemonie en de ermee gepaard gaande discriminatie niet ter discussie stelden, was er sprake van een grote mate van vrijheid en wederzijdse religieuze erkenning. In de Franse tijd wordt de scheiding tussen kerk en staat een onomkeerbaar feit. Het vaderland wordt voortaan geschraagd door een band tussen morele burgers waarbij het protestantse karakter overigens dominant blijft.

Tot de zeventiger jaren van de 19^e eeuw was bijna elke Nederlander lid van een kerk. Daarna is er sprake van een snelle opmerkelijke teruggang van de hervormde kerk en een voor Europese begrippen opvallende groei van het aantal niet-kerkleden (Kruyt, 1933). Het meest opmerkelijk is het ontstaan vanuit gereformeerde en katholieke kring van de verzuilde samenleving. De religie boet tot in de jaren zeventig van de 20e eeuw nauwelijks aan betekenis in. De natie wordt gedragen door zuilen: samenlevingen binnen de samenleving.

Pas vanaf ongeveer 1970 is wederom sprake van een abrupte en totale omslag. In enkele jaren tijd groeit het aantal niet-kerkleden spectaculair. De religieuze gelijkenis tussen de Nederlanders neemt met sprongen toe: “binnen één generatie is de natie weer de hoogste morele gemeenschap voor de Nederlanders geworden. Als fundamenteel geschiedverhaal dat uitlegt waar Nederland over gaat, is de Opstand vervangen door de Tweede Wereldoorlog” (Van Rooden, 1996, p. 44).

Van Roodens conclusies zijn intrigerend, maar erg globaal. Ze verdienen enige relativisering en een nadere toespitsing. Enerzijds zijn de maatschappelijke effecten van de klassieke kerkelijke religie nog steeds aantoonbaar. De zuilen wankelen en zijn afgeknot, maar als restanten van een roemrucht verleden en tegen de achtergrond van een vergruisde samenleving steken ze er duidelijk uit. Uit hedendaags onderzoek blijkt bovendien dat de klassieke religievariabelen wel degelijk van invloed zijn op maatschappelijke gedrag en met name de bereidheid om vrijwilligerswerk te doen (Dekker & De Hart,

2002). Anderzijds heeft Van Rooden nauwelijks oog voor de opkomende geïndividualiseerde religiositeit. Dat het niet gaat om een oppervlakkig moderverschijnsel, maar een typisch Nederlands fenomeen verdient nadere uitleg. Het seculariseringsproces is voornamelijk een West-Europees verschijnsel en binnen West-Europa heeft Nederland al sinds enkele decennia een koppositie. Het aantal kerkleden is nergens zo snel gedaald en zo laag (Halman, 2001). Ook onderzoek onder jongeren wijst in deze richting (Campiche, 1997). Toekomstprognoses voorspellen een grote meerderheid van buitenkerkelijken. Onderzoek (Kregting en Sanders, 2003) roept het beeld op van een natie die over twintig jaar voor 70% uit buitenkerkelijken bestaat. De rest van de Nederlandse samenleving wordt dan gevormd door katholieken, protestanten en islamieten; alledrie de groepen ongeveer gelijk van omvang. Hoe betrouwbaar dergelijke prognoses zijn, zal moeten blijken en niemand kan met zekerheid in de toekomst zien. Als we ons tot het heden beperken, blijkt de zaak al ingewikkeld genoeg. Zo mag men op basis van de eerder gemelde gegevens niet zonder meer conclusies trekken inzake de individuele religiositeit van de Nederlander. Dat de 'fallacy of the wrong level' in werkelijkheid en niet alleen in handboeken bestaat, blijkt hier eens te meer. Op zich lijkt het aannemelijk dat kerklidmaatschap en individuele religiositeit, bijvoorbeeld de mate waarin men bidt, hand in hand gaan. De feiten wijzen daar ook op. In de Europese landen is er een hoge samenhang tussen het aantal kerkleden en het percentage mensen dat bidt (Halman, 2001). Maar twee landen wijken beduidend af van deze trend. In Denemarken is per traditie een overgrote meerderheid lid van de Lutherse kerk, het percentage mensen dat bidt is opmerkelijk laag. Voor Nederland geldt de omgekeerde situatie: weinig kerkleden en veel bidders. Ook zitten er op zondag aanmerkelijk meer Nederlanders in de kerk dan Denen. Nederlandse jongeren vertonen de hoogste graad van onkerkelijkheid: ons land is zestiende in een rij van zestien landen. Baseren we ons echter op religieuze activiteit, en met name bidden, dan belanden we op de derde plaats: achter Italië en Ierland (Campiche, 1997, p. 52). In de *European Values Study* (Halman, 2001, p. 74 en 97) blijkt dit ook in zijn algemeenheid te gelden: weer zijn we zestiende en laatste wat kerklidmaatschap betreft; tiende wat kerkbezoek betreft; vijfde wat betreft het bidden: terwijl 46% van de Nederlanders zich kerklid noemt, zegt 71% te bidden. In nationaal en lokaal onderzoek wordt vastgesteld dat er ook buiten kerkelijk verband sprake is van vormen van religiositeit. Met name is geconstateerd, in twee onafhankelijke onderzoeken, dat de correlatie tussen mysticisme (een korte samenvatting van de klassieke schaal van Stacey en Hood) en kerklidmaatschap naar nul tendeert. Gevoelens van transcendentie en verheven gelukzaligheid zijn binnen en buiten de kerken gelijkelijk verdeeld (Janssen, 2002; Te Grotenhuis en Scheepers, 2001).

Kortom, Nederland past bij uitstek in de door Davie (1994) aangegeven trend van 'believing without belonging' (zie ook Halman, Luijkx, Van Zundert 2005, p. 72). Terwijl Anton van Duinkerken meer parochianen dan gelovigen om zich heen zag, lijkt de situatie inmiddels omgekeerd. Het aantal kerkliden daalt naar een ongekend minimum, maar veel Nederlanders geloven in spirituele en hogere zaken en blijven individueel actief op religieus gebied. De vraag die zich opdringt, is of de geïndividualiseerde religiositeit een functioneel alternatief kan zijn voor de klassieke, kerkgebonden religiositeit, of dat het maatschappelijk effect van religie verdampt in het totale proces van individualisering.

Vraagstelling

In dit artikel staan twee onderzoeksvragen centraal:

- *Hoe denkt de Nederlandse bevolking over het maatschappelijke belang van religie?*
- *Heeft religie behalve in zijn tanende, institutionele, historische vorm ook als opkomend geïndividualiseerd verschijnsel een positieve invloed op het maatschappelijk belang dat mensen toekennen aan religie?*

Theoretische en empirische achtergronden: de toekenning van maatschappelijke relevantie aan religie

Al eerder is gesteld dat er steeds meer Nederlanders zijn die zich niet meer rekenen tot een religieuze groepering. De ontkerkelijking van de afgelopen decennia heeft ertoe geleid dat in 2002 bijna tweederde van de Nederlandse bevolking als 'buitenkerkelijk' kan worden betiteld (SCP, 2003). In deze periode viel ook waar te nemen dat religie steeds meer maatschappelijk 'onzichtbaar' is geworden. De privatiseringstheorie (Luckman, 1967) is in Nederland al diverse malen aangetoond: religie beperkt zich meer en meer tot de privé-sfeer en verliest allerlei traditionele sociale en publieke functies. Zuilen zijn grotendeels verdwenen en religieuze instituten drukken nog maar nauwelijks hun stempel op bijvoorbeeld de politiek, de media en de economie.

Ontkerkelijking en religieuze privatisering zijn twee seculariseringprocessen die de verwachting oproepen dat Nederlanders het belang van religie voor de samenleving niet meer zo groot zullen vinden. Het onderzoek *God in Nederland* (Dekker, De Hart & Peters, 1997) heeft laten zien dat dit in 1996 (nog) niet het geval was. Een groot deel van de Nederlanders (ook degenen die geen lid waren van een kerk- of geloofsgemeenschap) vond toen dat er in de samenleving nog steeds een rol was weggelegd voor de kerken. Kerken fungeerden volgens veel Nederlanders als betrouwbare informatiebronnen voor belangrijke maatschappelijke en politieke vraagstukken, ze beschermden

den de samenleving tegen egoïsme en verval van het moraal en ze dienden zich uit te spreken over sociale achterstelling en discriminatie. Bernts (2003) komt enkele jaren later tot soortgelijke conclusies.

Voor veel Nederlanders geldt, blijktens het onderzoek *God in Nederland*, dat ze erg gesteld zijn op persoonlijke vrijheden, ook als het om geloofsbeleving gaat. Dit conflicteert met een nauwe verbondenheid aan religieuze instituten en heeft eraan bijgedragen dat het merendeel van de bevolking buitenkerkelijk is (geworden). Dit betekent echter niet dat zij de maatschappelijke relevantie van religie uitvlakken.

Kerkelijke betrokkenheid en religiositeit

Kerkelijke betrokkenheid en religiositeit zijn twee belangrijke factoren ter verklaring van de opvattingen over het maatschappelijke belang van religie. Kerkelijke betrokkenheid staat hierbij voor de band met een geloofsgemeenschap, dat wil zeggen lidmaatschap en actieve betrokkenheid. Religiositeit geeft aan of men gelooft in God of een hogere macht.

Vanuit de eerdere bevindingen dat een toename van de buitenkerkelijkheid niet automatisch leidt tot een vermindering van de toekenning van het belang van religie voor de samenleving (Dekker et al, 1997), verwachten we dat veel Nederlanders religie nog steeds belangrijk vinden voor de Nederlandse samenleving. We verwachten dat de mate van religiositeit (zowel geïnstitutionaliseerd als niet-geïnstitutioniseerd) daarbij bepalend is.

Hypothese 1

Gelovige Nederlanders, of ze nu wel of geen lid zijn van een kerk, vinden religie belangrijker voor de maatschappij dan niet-gelovige Nederlanders.

De mening over de kwaliteit van de kerken

De verklaring van de opvattingen over het maatschappelijke belang van religie op basis van kerkelijke betrokkenheid en religiositeit wordt gecontroleerd voor de perceptie en houding ten aanzien van kerkelijke instituties. We verwachten dat deze beoordeling van de kwaliteit van de kerken een intermediaire werking heeft en de invloed van kerkelijke betrokkenheid en religiositeit op de opvattingen over het maatschappelijke belang van religie voor een deel zal 'wegverklaren'.

Indien er een effect is van kerkelijke betrokkenheid, dan zou dit deels kunnen komen doordat kerkleden (kerkgaand of niet-kerkgaand) de kwaliteit van de kerkelijke instituties hoog inschatten en daarom religie belangrijk vinden voor de samenleving. Met betrekking tot religiositeit kan vergelijkbaar worden geredeneerd: het is mogelijk dat gelovigen positiever over de kwaliteit van de kerk oordelen, dan niet-gelovigen, en dat gelovigen hierdoor meer belang toekennen aan de rol van religie voor de samenleving.

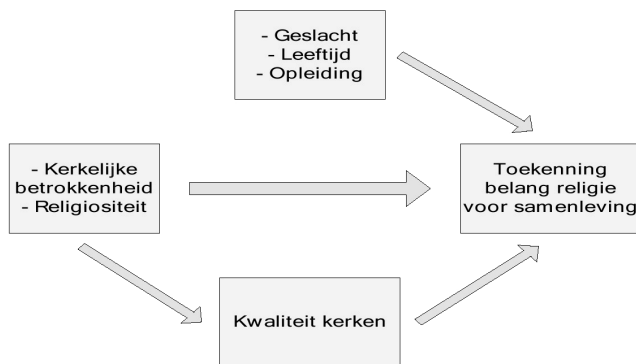
Hypothese 2a

Kerkleden (kerkgaand en niet-kerkgaand) vinden het maatschappelijke belang van religie groter dan niet-kerkleden omdat ze positiever zijn over de kwaliteit van de kerken.

Hypothese 2b

Gelovige Nederlanders vinden het maatschappelijke belang van religie groter dan niet-gelovige Nederlanders omdat ze positiever zijn over de kwaliteit van de kerken.

Het verklarende model zal verder worden gecontroleerd voor de achtergrondvariabelen geslacht, leeftijd en opleiding. Vereenvoudigd weergegeven komt het model er als volgt uit te zien:

Data en operationalisering

Data

In het voorjaar van 2003 is onder 312 Nederlanders van 18 jaar en ouder een publieksonderzoek gehouden, door middel van telefonische interviews. Deze steekproef is na bijweging representatief wat betreft geslacht, leeftijd, opleiding en regio. Aan de respondenten zijn vragen voorgelegd over de kerkelijke achtergrond, de aard en rol van religie in het persoonlijke leven, de perceptie en waardering van kerkelijke instituties, het belang van religie voor de samenleving en de mogelijke rol van de overheid bij religie en kerken.

Afhankelijke variabele

In tabel 1 wordt weergegeven hoe het belang van religie voor de Nederlandse samenleving is bevraagd. Uit een factoranalyse is gebleken dat de twaalf vragen tot een schaal geconstrueerd kunnen worden; deze schaal geeft weer hoe belangrijk Nederlanders de rol van religie voor de samenleving vinden. Bijna tweederde van de Nederlanders (64%) vindt religie enigszins of heel belangrijk voor de maatschappij.

Tabel 1: Het belang van religie voor de maatschappij (in %; n = 312)

<i>Hoe belangrijk vindt men religie:</i>	<i>heel belang- rijk</i>	<i>enigszins belang- rijk</i>	<i>niet belang- rijk</i>	<i>*factor scores</i>
bij levensmomenten als geboorte en overlijden	43	27	30	0,829
voor het behoud van waarden en normen	39	33	28	0,719
bij de opvoeding van kinderen	35	40	25	0,723
bij rampen	28	35	37	0,771
om ons voor te houden hoe we goed moeten samenleven	28	33	39	0,807
bij herdenkingen	24	46	30	0,720
voor het wijzen op maatschappelijke misstanden	22	34	44	0,792
voor onze identiteit als Europeaan	20	28	52	0,847
voor onze identiteit als Nederlander	19	35	46	0,792
om te wijzen op het belang van soberheid	17	32	51	0,660
bij nationale feestelijkheden	14	38	48	0,577
om een luis in de pels te zijn van de machtheb- bers	14	26	60	0,664
schaal 'belang religie voor Nederlandse samenle- ving'*	16	48	36	

* Principale Componenten Analyse, Varimax-methode met proportie verklaarde variantie van 55,6%. Cronbach's Alpha is 0,93.

In de analyse wordt de afhankelijke variabele 'belang religie voor de samenleving' verklaard door acht onafhankelijke en intermedierende variabelen:

- *Geslacht*. Man of vrouw, waarbij vrouwen de referentiecategorie vormen.
- *Leeftijd*. Leeftijd in jaren (variërend van 18 tot en met 90 jaar). Deze variabele is als intervalvariabele in de analyse opgenomen.
- *Opleidingsniveau*. De hoogst genoten, afgeronde, opleiding van de respondenten. De onderscheiden categorieën zijn: lager onderwijs (1), lbo (2), mavo (3), mbo (4), havo of vwo (5), hbo (6) en wo (7). Deze variabele is als intervalvariabele in de analyse opgenomen.
- *Kerklidmaatschap*. De kerk of geloofsgemeenschap waartoe men zich rekent valt uiteen in vier categorieën (dummy's): rooms-katholieken, protestanten (Nederlands-hervormd of gereformeerd), leden van een andere kerk of geloofsgemeenschap en onkerkelijken. Deze categorieën worden als dummy's opgenomen in de analyse waarbij de onkerkelijken als referentiecategorie dienen.
- *Kerkgang*. De frequentie van het bezoeken van een kerk of andere godsdienstige bijeenkomst. Deze variabele bevat de categorieën nooit (1), en-

kele keren per jaar (2), gemiddeld één keer per maand (3) en (bijna) elke week (4) en is als intervalvariabele opgenomen in de analyse.

- *Religiositeit.* Respondenten zijn ‘gelovig’ als ze geloven dat er een God is die zich met ieder mens persoonlijk bezighoudt of geloven dat er iets moet zijn als een hogere macht die het leven beheerst. Respondenten die niet weten of er een God of hogere macht bestaat worden als ‘agnost’ getypeerd, respondenten die het bestaan van God of een hogere macht ontkennen als ‘atheïst’. De drie categorieën zijn als dummy’s in de analyse opgenomen waarbij ‘gelovigen’ als referentiecategorie fungeert.
- *Kwaliteit van de kerken.* Respondenten hebben gereageerd op twaalf stellingen over de perceptie en houding ten aanzien van kerkelijke instituties (zie Bijlage A). Met elf van de twaalf stellingen is, na een factoranalyse, een schaal geconstrueerd¹ die de kwaliteit van de kerken weergeeft. Respondenten zijn positief over deze kwaliteit, neutraal of negatief. De variabele is als intervalvariabele in de analyse opgenomen met scores oplopend van negatief (1) naar positief (5).

De onafhankelijke en intermediaire variabelen worden afzonderlijk op hun verklarend vermogen getoetst. Dit houdt in dat per variabele wordt gecontroleerd voor invloeden van andere variabelen.

Analyse en resultaten

Nederlanders en de maatschappelijke relevantie van religie

Niet alle Nederlanders vinden religie even belangrijk voor de maatschappij (tabel 2). Laag en middelbaar opgeleiden en ‘ouderen’ (van zestig jaar en ouder) vinden religie belangrijker voor de samenleving dan hoog opgeleiden en Nederlanders onder de zestig jaar.

Bij onderscheid naar kerklidmaatschap, kerkgang en religiositeit worden de verschillen groter. Kerkleden (vooral de protestanten) en Nederlanders die geregeld naar de kerk gaan, vinden de maatschappelijke relevantie van religie veel groter dan respectievelijk de Nederlanders die niet tot een kerk- of geloofsgemeenschap horen en zelden of nooit naar de kerk gaan. Mensen die geloven in het bestaan van God of een hogere macht vinden religie belangrijker dan mensen die hierin niet geloven of hieraan twijfelen.

Mensen die de kerken positief beoordelen, vinden de maatschappelijke relevantie van religie groot. Daartegenover staat dat geen enkele Nederlander die negatief is over de kwaliteit van de kerken, religie belangrijk vindt voor de samenleving.

Tabel 2: Belang van religie voor de samenleving (in %)

	<i>belangrijk</i>	<i>enigszins belangrijk</i>	<i>niet belangrijk</i>	<i>n</i>
<i>Totaal</i>	16	48	36	311
<i>Geslacht</i>				
man	17	50	33	151
vrouw	15	47	38	159
<i>Opleiding*</i>				
laag	23	47	30	90
midden	15	50	35	136
hoog	7	49	44	84
<i>Leeftijd*</i>				
tot 30 jaar	3	58	39	62
30-45 jaar	17	40	43	100
45-60 jaar	12	45	43	83
60 jaar en ouder	30	58	12	66
<i>Kerklidmaatschap*</i>				
protestant	47	51	2	47
rooms-katholiek	18	76	6	49
ander kerk-/geloofsgenootschap	35	61	4	23
geen	5	40	55	192
<i>Kerkgang*</i>				
(bijna) elke week	46	43	11	54
gemiddeld één keer per maand	28	72	0	25
enkele keren per jaar	10	60	30	78
nooit	6	41	53	154
<i>Religiositeit*</i>				
gelovig	25	51	24	173
agnost	2	52	46	88
atheïst	8	31	60	48
<i>Kwaliteit kerken*</i>				
positief	37	51	12	51
neutraal	15	51	34	194
negatief	0	38	62	53
<i>Politieke voorkeur*</i>				
CDA	33	47	20	51
PvdA	11	47	42	79
VVD	4	45	51	45
Groen Links en SP	4	59	37	27
D66	0	54	46	13
ChristenUnie en SGP	78	17	5	18

* Verschil tussen de groepen is significant ($p < .05$)

Wat betreft de politieke voorkeur² blijkt dat de Nederlanders die op christelijke partijen stemmen, CDA en vooral ChristenUnie en SGP, religie belangrijk vinden voor de samenleving. De Nederlanders die een andere voorkeur hebben, vinden religie hooguit enigszins belangrijk maar toch ook bijna even vaak onbelangrijk.

Het maatschappelijke belang van religie, naar kerkelijke betrokkenheid

Voorafgaand aan de regressieanalyse waarin de invloed van de kenmerken uit tabel 3 op de toekenning van de maatschappelijke relevantie van religie afzonderlijk worden opgenomen, wordt een eerste aanzet voor de verklaring gegeven door kerklidmaatschap, kerkgang en religiositeit³ te combineren. De vier typen die op basis van deze 'mate van kerkelijke betrokkenheid' ontstaan, zijn:

- *Kernleden*: mensen die lid zijn van een kerk of geloofsgemeenschap, minimaal één keer per maand een kerkdienst of andere godsdienstige bijeenkomst bezoeken en geloven in God of een hogere macht.
- *Randleden*: mensen die in God of een hogere macht geloven, lid zijn van een kerk of geloofsgemeenschap, maar zelden of nooit een kerkdienst of andere godsdienstige bijeenkomst bezoeken.
- *Gelovige niet-kerkleden*: mensen die geen lid zijn van een kerk of geloofsgemeenschap (en dus ook zelden of nooit een kerk of andere godsdienstige bijeenkomst bezoeken) maar wel geloven in God of een hogere macht.
- *Niet-gelovige niet-kerkleden*: mensen die geen lid zijn van een kerk of geloofsgemeenschap (en dus zelden of nooit een kerkdienst of andere godsdienstige geloofsgemeenschap bezoeken) en niet geloven in God of een hogere macht.

Tabel 3 geeft weer in hoeverre bovenstaande groepen religie relevant achten voor de maatschappij.

Tabel 3: Opvattingen over het maatschappelijke belang van religie, naar kerkelijke betrokkenheid* (in %)

	<i>belangrijk</i>	<i>enigszins belangrijk</i>	<i>niet belangrijk</i>	<i>n</i>
kernlid	44	53	3	73
randlid	13	76	11	37
gelovige niet-kerkleden	6	48	46	79
niet-gelovige niet-kerkleden	4	38	58	109
totaal	16	48	36	311

* Verschil tussen de groepen is significant ($p < .05$)

Bijna alle kernleden vinden religie tenminste enigszins belangrijk voor de samenleving. Dit geldt in iets mindere mate ook voor de randleden. Onder de gelovige niet-kerkleden vindt 46% religie niet maatschappelijk relevant; onder de niet-gelovige niet-kerkleden is dit deel nog iets groter, namelijk 58%.

Deze tweedeling, tussen kerkleden (kern- en randleden) enerzijds en niet-kerkleden (gelovig en niet-gelovig) anderzijds, duidt op een sterke invloed van kerklidmaatschap op de opvattingen over het maatschappelijke belang van religie.

De tweedeling ten aanzien van de maatschappelijke relevantie van religie komt overeen met de tweedeling bij het doen van vrijwilligerswerk en in iets mindere mate bij het geven van geld aan goede doelen (Bijlage B, tabel B1 en B2). Kerkleden doen meer vrijwilligerswerk dan niet-kerkleden en geven ook wat vaker geld aan goede doelen.

De grote invloed van de sociale achtergrond, waaronder kerklidmaatschap, op het geven van geld aan goede doelen en het doen van vrijwilligerswerk zien we ook in ander onderzoek terug. Bekkers (2004) laat zien dat dit soort gedrag veel beter wordt voorspeld door de sociale kenmerken kerkgang en 'religieuze socialisatie' dan door persoonlijkheidskenmerken zoals geloofsopvattingen.

Ook de waardering van de kwaliteit van de kerken (Bijlage B, tabel B3) kent in grote lijnen hetzelfde patroon als dat van de opvattingen over het maatschappelijke belang van religie: kerkleden aan de ene kant (zij vinden de kwaliteit van kerken zelden slecht) en niet-kerkleden aan de andere kant (ruim een kwart van hen vindt de kwaliteit slecht).

Verklaring van de opvattingen over het maatschappelijke belang van religie

Middels een stapsgewijze meervoudige regressieanalyse wordt weergegeven welke factoren een rol spelen in het belang dat Nederlanders aan religie toekennen voor het functioneren van een samenleving. Allereerst worden de effecten getoetst van de achtergrondkenmerken en religiositeit (tabel 4, model 1 en 2), daarna wordt kerklidmaatschap en kerkgang toegevoegd (model 3) en tenslotte de intermediërende variabele kwaliteit van de kerken (model 4).

Uit de eerste twee modellen komt naar voren dat vrouwen meer maatschappelijke relevantie aan religie toekennen dan mannen, oudere meer dan jongere Nederlanders en gelovigen meer dan agnosten en atheïsten. Dit komt overeen met de gegevens uit tabel 4. Het opleidingsniveau heeft geen effect op het toegekende belang van religie voor de samenleving. De verschillen tussen de opleidingsniveaus uit tabel 4 verdwijnen wanneer er wordt gecontroleerd voor leeftijd.

Model 3 laat zien dat rooms-katholieken, protestanten en leden van andere kerk- of geloofsgemeenschappen religie belangrijker vinden voor de

maatschappij dan de Nederlanders die geen lid zijn van een kerk of geloofsgemeenschap.

De significante invloeden van model 1 en 2 verdwijnen met de opname van kerklidmaatschap en kerkgang (model 3). Deze variabelen spelen een intermediaire rol tussen religiositeit en de toekenning van het belang van religie voor de maatschappij. Dit houdt in dat gelovige Nederlanders niet meer belang hechten aan religie voor de maatschappij dan niet-gelovigen, tenzij zij (actief) lid zijn van een kerkgemeenschap. Hypothese 1 wordt hiermee gefalsificeerd.

In model 4 wordt als intermediaire variabele de kwaliteit van de kerken opgenomen. Uit een afzonderlijke analyse (Bijlage C) blijkt dat protestantse kerkleden een positiever beeld hebben over de kwaliteit van de kerken dan niet-kerkleden (en dan rooms-katholieke kerkleden en leden van andere kerken)⁴. Hoewel de opvattingen over de kwaliteit van de kerken een redelijke invloed hebben op de opvattingen over het maatschappelijke belang van religie, zorgt de opname van deze (veronderstelde) intermediaire variabele er niet voor dat het effect van kerklidmaatschap (en dan met name van de protestantse kerkleden) sterk daalt. Geconcludeerd kan worden dat kerkleden religie belangrijker vinden voor de maatschappij dan niet-kerkleden, zonder dat dit kan worden verklaard door de bevinding dat kerkleden veel positiever zijn over de kwaliteit van de kerken dan niet-kerkleden.

Tabel 4: De determinanten van de opvattingen van het maatschappelijke belang van religie (gestandaardiseerde bèta-coëff. en proportie verklaarde variantie; n = 297)

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
geslacht (vrouw =ref.)	0,063	0,125 *	0,073	0,048
leeftijd	0,217 **	0,152 **	0,065	0,081
opleiding	-0,079	-0,076	-0,070	-0,076
religiositeit				
gelovig		ref.	ref.	ref.
agnost		-0,230 **	0,007	-0,014
atheïst		-0,290 **	-0,058	-0,063
kerklidmaatschap				
niet-kerklid			ref.	ref.
rooms-				
katholiek			0,230 **	0,223 **
protestant			0,389 **	0,343 **
lid andere kerk			0,211 **	0,195 **
kerkgang			0,139 *	0,086
kwaliteit kerken				0,169 **
R ²	0,065	0,159	0,349	0,371

*p < 0,05; **p < 0,01

Ook het bezoeken van kerkelijke vieringen versterkt de toekenning van het belang van religie voor de maatschappij. Deze invloed verdwijnt echter met de opname van de kwaliteit van de kerken. Nederlanders die geregeld naar de kerk gaan, hebben een positieve houding over de kerk (Bijlage C) en vinden religie daardoor voor de maatschappij relevant.

Met betrekking tot religiositeit wordt hypothese 2b gefalsificeerd: de beoordeling van de kwaliteit van de kerken speelt geen intermediaire rol. Deze beoordeling speelt ook geen intermediaire rol bij niet-kerkgaande kerkleden, maar wel bij kerkgaande kerkleden (hypothese 2a wordt deels geverifieerd).

Samenvatting en conclusie

In het actuele normen- en waardendebat wordt veelal verondersteld dat de sociale cohesie in de Nederlandse samenleving onder druk is komen te staan. Individualisering- en seculariseringprocessen zouden hieraan ten grondslag liggen. Ter bevordering van de onderlinge betrokkenheid onder burgers menen bepaalde beleidsmakers en opinieleiders dat religie weer een prominentere rol moet gaan spelen. In dit artikel is niet nagegaan in hoeverre het sociaal kapitaal van de Nederlandse samenleving de afgelopen decennia daadwerkelijk onder druk is komen te staan; andere onderzoeken geven aan dat dit enigszins gerelativeerd dient te worden. Er is wel nagegaan wat Nederlanders vinden van het maatschappelijke belang van religie. Bijna tweederde van de Nederlanders vindt religie tenminste enigszins belangrijk voor de samenleving. Leden van kerkgenootschappen vinden religie bijna allemaal van belang. Protestanten lopen hierbij voorop, gevolgd door katholieken en leden van andere kerkgenootschappen. Onder de Nederlanders die geen lid zijn van een kerk- of geloofsgemeenschap zijn de meningen verdeeld en is de toekenning van het belang aan religie het geringst: ongeveer de helft vindt het enigszins van belang, de andere helft vindt het niet van belang.

De opvattingen over het maatschappelijke belang van religie blijkt na een regressieanalyse af te hangen van kerklidmaatschap, en niet van religiositeit. De invloed van het geloof, verdwijnt wanneer rekening wordt gehouden met kerklidmaatschap: gelovige Nederlanders achten religie niet belangrijker voor de samenleving dan niet-gelovigen, tenzij de gelovigen zijn verbonden aan een religieus instituut. Actieve betrokkenheid binnen een kerk, door het bezoeken van kerkelijke vieringen, zorgt daarnaast nog voor een positieve houding ten aanzien de kwaliteit van de kerken en daardoor ook indirect voor het belangrijk vinden van religie voor de samenleving.

Tegen onze verwachting in heeft religiositeit op de toekenning van het belang van religie nauwelijks effect. Ook onder onkerkelijken heeft religiosi-

teit geen additioneel effect, gelovige onkerkelijken vinden religie niet belangrijker dan agnostische of atheïstische onkerkelijken. Individuele religiositeit blijkt hiermee geen functioneel alternatief voor institutionele religiositeit als het gaat om het belang dat Nederlanders toekennen aan de rol van religie in hun maatschappij. Hierdoor zal de individuele religiositeit ook slechts een marginale rol spelen als bron van sociaal kapitaal die de vorming van een nationaal verband genereert.

Een kantekening bij de beperkte rol van religiositeit betreft de door ons gehanteerde definitie hiervan. De indeling op basis van het geloof in God of een hogere macht is tamelijk rigoureuus in een tijd dat vormen van geloof en spiritualiteit vaak sterk zijn geïndividualiseerd en aldus diffuus van aard zijn.

De invloed van kerklidmaatschap op de toekenning van het belang van religie voor de samenleving kan voor de nabije toekomst consequenties hebben, gezien het grote aantal randleden van de kerkgenootschappen. Prognoses (SCP, 2000) gaan uit van een verdere daling van het aantal kerkleden, in ieder geval tot 2010. Met name onder randleden zal een generatie-effect waarneembaar zijn: kinderen van randleden zullen zich vaak als onkerkelijk beschouwen. Met deze voortzetting van het seculariseringproces zal de totale steun voor religie op het niveau van de samenleving afnemen.

Een werkzame factor om dit proces tegen te gaan vormt de kwaliteit van de kerken. Onder onkerkelijken worden de opvattingen over het maatschappelijke belang van religie namelijk niet bepaald door religiositeit, maar wel in sterke mate door de mening over de kwaliteit van de kerken. Kerken worden uitgedaagd kwaliteit te leveren, zowel wat betreft de feitelijke activiteiten als de profilering naar de buitenwereld.

Literatuur

- Bekkers, R.H.F.P. (2004). *Giving and volunteering in the Netherlands: sociological and psychological perspectives*.
- Bernts, T. (2003). *Boodschap aan de kerken?* Zoetermeer: Meinema.
- Campiche, R. (Ed.) (1997). *Cultures des jeunes et religions en Europe*. Parijs : les éditions du Cerf.
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945: believing without belonging*. Oxford: Blackwell.
- Dekker, P., Hart, J. de (2002). Het zout der aarde: een analyse van de samenhang tussen godsdienstigheid en sociaal kapitaal in Nederland. *Sociale Wetenschappen* 45 (1):45-61.
- Dekker, P., Hart, J. de & Peeters, J. (1997). *God in Nederland 1966-1996*. Amsterdam: Anthos.
- Grotenhuis, te M. & Scheepers, P. (2001) *Kerken kenteren in de keizerstad. De religieuze en levensbeschouwelijke kaart van Nijmegen aan het einde van de 20e eeuw*. Nijmegen: Mediagroep.

- Halman, L. (2001). *The European values study: A third wave*. Tilburg: Tilburg University/WORC/EVS.
- Halman, L., Luijckx, R., Zundert, M. van (2005). *Atlas of European values*. Tilburg: Tilburg University.
- Janssen, J. (2002). *Aan de onbekende God. Reiken naar religie in een gesecculariseerde cultuur*. Nijmegen: SUN.
- Kregting, J. & Sanders, J. (2003). 'Waar moeten ze het zoeken?' *Vindplaatsen van religie en zingeving bij jongvolwassenen*. Nijmegen: KASKI.
- Kruijt, J. (1933). *De onkerkelijkheid in Nederland: haar verbreiding en oorzaken: proeve ener sociografiese verklaring*. Groningen: Noordhoff.
- Luckman, T. (1967). *The invisible religion: the problem of religion in modern society*. New York: Macmillan.
- Rooden, P. van (1996). *Religieuze regimes : over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*. Amsterdam: Bakker.
- Sociaal Cultureel Planbureau (2000). *Secularisering in de jaren negentig*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sociaal Cultureel Planbureau (2003). *De vaststelling van kerkelijke gezindtes in enquêtes: 40% of 60% buitenkerkelijken?* Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Noten

- ¹ Cronbach's Alpha is 0,76.
- ² De politieke voorkeur wordt naar verwachting beïnvloed door de mate waarin men religie van belang acht voor de samenleving, en niet andersom. Om deze reden is dit kenmerk in de verdere analyse achterwege gelaten.
- ³ Agnosten (mensen die niet weten of er een God of hogere macht bestaat) zijn op basis van de extra vraag of men zich wel of niet als een gelovig mens beschouwt, ingedeeld in 'gelovig' en 'niet-gelovig'.
- ⁴ Uit een extra analyse blijkt dat er geen interactie-effect tussen de onafhankelijke variabelen kwaliteit kerken en kerklidmaatschap. Het effect van de kwaliteit van de kerken op de opvattingen over de maatschappelijke relevantie van religie, verschilt dus niet naar kerkgenootschap. Er is ook geen interactie-effect tussen de variabelen kerklidmaatschap en religiositeit.

Bijlage A: Stellingen over de kwaliteit van de kerkelijke instituties

De kerken in Nederland:

- zeggen zinnige dingen over de wereldpolitiek;
- bemoeien zich te veel met allerlei dingen;
- zijn modern en staan open voor deze tijd;
- geven goede antwoorden op spirituele vragen en behoeftes van mensen;
- zeggen zinnige dingen over euthanasie;
- hebben bekwame priesters of dominees in dienst;
- hebben ook niet-gelovigen iets te bieden;
- zijn hopeloos ouderwets;
- zeggen zinnige dingen over de sociale problemen in ons land;
- zijn er toch altijd op uit om je te bekeren;
- kunnen ons veel leren;
- maken de waarde van bijbel en evangelie duidelijk.

Na een factoranalyse blijkt dat er, met uitzondering van de stelling ‘de kerken in Nederland zijn er toch altijd op uit om je te bekeren’ een schaal geconstrueerd kan worden. Hierbij zijn de antwoordcategorieën van de stellingen ‘de kerken in Nederland bemoeien zich teveel met allerlei dingen’ en ‘de kerken in Nederland zijn hopeloos ouderwets’ omgedraaid. De proportie verklaarde variantie van de schaal is 29,9%, alle stellingen hebben factorscores van 0,45 of meer.

Bijlage B: Tabellen op basis van kerkbetrokkenheid**Tabel B1: Geld aan goede doelen* (in %)**

	<i>regelmatig</i>	<i>soms</i>	<i>(bijna) nooit</i>	<i>n</i>
kernlid	74	26	0	73
randlid	73	19	8	37
gelovige niet-kerkleden	60	31	9	80
niet-gelovige niet-kerkleden	48	36	16	111
totaal	59	31	10	312

* Verschil tussen de groepen is significant (p<.05)

Tabel B2: Vrijwilligerswerk, aantal uren per maand* (in %)

	<i>minder dan</i>			<i>20 uur of meer</i>	<i>gemiddeld</i>	<i>n</i>
	<i>geen</i>	<i>10 uur</i>	<i>10-20 uur</i>			
kernlid	42	27	23	8	6,7	73
randlid	56	25	6	14	8,4	37
gelovige niet-kerkleden	65	19	7	9	4,8	80
niet-gelovige niet-kerkleden	62	24	10	4	4,7	111
totaal	57	24	11	8	5,5	312

* Verschil tussen de groepen is significant (p<.05)

Tabel B3: Kwaliteit kerken* (in %)

	<i>goed</i>	<i>redelijk</i>	<i>slecht</i>	<i>n</i>
kernlid	41	55	4	73
randlid	6	91	3	35
gelovige niet-kerkleden	7	63	30	78
niet-gelovige niet-kerkleden	11	63	26	104
totaal	17	65	18	299

* Verschil tussen de groepen is significant (p<.05)

Bijlage C: Kwaliteit van de kerken

Van de variabele kwaliteit van de kerken wordt verondersteld dat deze een intermedierende invloed heeft tussen de onafhankelijke variabelen en de toekenning van het belang van religie voor de samenleving. In de tabel C1 wordt weergegeven in hoeverre geslacht, leeftijd, opleiding, religiositeit, kerklidmaatschap en kerkgang de intermedierende variabele beïnvloeden.

Tabel C1: De determinanten van de instemming van de kwaliteit van de kerken (gestandaardiseerde bèta-coëfficiënten en proportie verklaarde variantie)

	<i>Model 1</i>	<i>Model 2</i>	<i>Model 3</i>
geslacht (man =1)	0,147 *	0,182 **	0,140 *
leeftijd	0,009	-0,018	-0,088
opleiding	0,032	0,032	0,036
religiositeit			
gelovig		ref.	ref.
agnost		-0,100	0,125 *
atheïst		-0,175 **	0,045
Kerk-			
lidmaatschap			
onkerkelijk			ref.
rooms-katholiek			0,045
protestant			0,276 **
lid andere kerk			0,093
kerkgang			0,313 **
R ²	0,022	0,051	0,239

*p < 0,05; **p < 0,01

Met betrekking tot de kwaliteit van de kerken zijn mannen en agnosten positiever dan respectievelijk vrouwen en gelovigen. De belangrijkste determinanten zijn echter kerklidmaatschap en kerkgang. Protestanten zijn positiever over de kwaliteit van de kerken dan onkerkelijken. Katholieken en leden van andere kerken verschillen opvallend genoeg niet van de onkerkelijken als het gaat hun mening over de kwaliteit van de kerken. Tenslotte hebben mensen die geregeld naar de kerk gaan een positievere mening over die kerk dan mensen die minder vaak of nooit gaan.

Boekbespreking

Carette, J. and R. King, *Selling Spirituality. The silent takeover of religion*, London etc, 2005. Routledge.

In het voorwoord en in de inleiding maken de auteurs duidelijk dat zij dit boek hebben geschreven uit grote onvrede met de wijze waarop in het tegenwoordige politieke debat het neoliberalisme wordt gepresenteerd als de enige weg die de moderne samenleving kan gaan. Die ideologie is bezig met een 'silent takeover'. Het marktdenken is tot alle aspecten van het maatschappelijke leven, ook cultuur en religie, doorgedrongen en heeft die tot koopwaar gemaakt (*commodification*). Het boek is nadrukkelijk een politiek project: het wil de commodificering van het leven en de rol van het verschijnsel spiritualiteit daarbinnen kritisch doordenken. De taal is soms provocerend, de schrijvers beschouwen hun werk als een Frans *essai*. Zo staan er in het boek passages als: God is niet dood maar opgestaan als kapitaal. In mijn bespreking geef ik kort de essentie van het boek weer om te eindigen met een aantal opmerkingen.

Spiritualiteit is *big business* geworden. Het is aanwezig in onderwijs en opvoeding, in rouwverwerking, in psychotherapie, in management, etc. Spiritualiteit is door veel mensen die gedesillusioneerd waren over de oude traditionele instituties omarmd. In het spirituele vinden zij de positieve noties van godsdienst, zonder dat die is aangeraakt door de dode hand van de kerk. Er is wel gepoogd aan te geven wat de essentie van spiritualisme is, maar dat is volgens de schrijvers nauwelijks te doen. Dat is ook van secundair belang. De vraag moet zijn: wie profiteert er van de wijze waarop het fenomeen nu verkocht wordt. Het is onderdeel geworden van het neoliberalisme. Volgens de auteurs is er na de val van de Berlijnse Muur een soort van triomfalistische vorm van kapitalisme ontstaan, het kapitalisme van de grote internationale corporaties. Dat heeft een geleid tot 'consumerisme' en tot een marktdenken dat alle domeinen, ook die traditioneel aan de religies waren voorbehouden, heeft overgenomen. Deze vorm van spiritualiteit, hoe trendy of radicaal ook voorgesteld, heeft een sterke neiging tot accommodatie. Na de Verlichting namen de natiestaten de taak van de religie over om de mensen via onderwijs, media enzovoorts te conditioneren. Hun taak is nu in handen van de multinationale corporaties en de media (voor een groot deel in handen van die corporaties). Met die constatering komen de auteurs tot de centrale vraag: hoe functioneert spiritualiteit in de huidige samenleving als een politiek-economisch concept. De Verlichting bracht ook met zich dat het religieuze discours buiten het publieke domein van politiek, economie en wetenschap werd gehouden. Het werd gezien als een zaak van het individu. Maar nu doet zich een tweede vorm van privatisering voor: het tot koopwaar worden van godsdienst. Soms zelfs letterlijk: kerken worden zakenpanden of nachtclubs, maar het gaat de auteurs vooral om de exploitatie van het religieus-cultureel kapitaal voor het bevorderen van consumptie en ondernemingswinst. Grote corporaties halen elementen uit verschillende godsdiensten en verkopen die als spiritualiteit, wat hen de mogelijkheid biedt zich te distantiëren van ethische

voorschriften en levensbeschouwingen daarin. Zo draagt spiritualiteit bij aan de ideologie van het kapitalisme. De auteurs stellen dat God niet dood is, maar is opgestaan als Kapitaal en zijn altaar is het grootwinkelcentrum.

Omdat spiritualiteit op vele verschillende wijzen wordt geduid, geven de auteurs een kort historisch overzicht van de term. Die heeft in het verleden allerlei betekenissen gehad, maar is door de psychologisering van de religie in de 20ste eeuw losgeweekt van zijn maatschappelijke en culturele context en daarmee werd de religie haar kritische functie ontnomen. Ook de vaagheid van de term is in het voordeel van het huidige neoliberale kapitalisme, het maskeert het onderliggende ideologische motief. Zo leidt spiritualiteit af van kritiek. Het is voldoende als je in je eigen spirituele wereld leeft, als je kunt kopen wat je wilt, afgeschermd van de ellende in de wereld, dus zonder je te bekommeren om sociale rechtvaardigheid. De grote corporaties ontlene veel van hun 'spiritualiteit' aan het Oosterse gedachtegoed (Taoïsme, Boeddhisme etc). Maar ook daar wordt eclectisch geselecteerd en de historisch-culturele context en (sociaal-kritische) functie genegeerd; bijvoorbeeld dat deze levensbeschouwingen zeer afwijzend stonden en staan tegenover rijkdom en consumeren, wordt niet genoemd. Verwees het liberalisme religie naar de marges van de samenleving, het neoliberalisme geeft religie in de vorm van spiritualiteit een centrale plaats in het rijk van 'corporate business'. Religies worden gesimplificeerd, gehomogeniseerd, opnieuw verpakt en verkocht als ideologieën die hedonisme, efficiëntie, productiviteit en de *corporate values* promoten. Deze vorm van kapitalisme is de nieuwe religie van de massa's, de opium van het volk, en het neoliberalisme is de orthodoxe theologie die haar verspreiding stimuleert. Er is weinig kritiek op en er is weinig verzet tegen deze ontwikkeling en ook universiteiten, waarvan je het mocht verwachten, blijken maatschappelijke ontwikkelingen niet meer kritisch te kunnen of willen doordenken. Toch zijn er wel enige protesten tegen deze 'kolonisatie van het denken'. Volgens de auteurs moeten die gevonden worden bij nieuwe atheïsten. Groepen die de God van het Kapitaal willen bestrijden en de op accommodatie gerichte spiritualiteit. Hun ideeën kunnen zij ontlene – paradoxaal genoeg - aan de grote religies. Dit is geen pleidooi om terug te gaan naar *old time religions* maar een heroriëntatie op sociale rechtvaardigheid, op solidariteit en duurzame vormen van productie.

Carette en King hebben een interessant en ook een curieus boek geschreven. Het is een 'essai', bedoeld om discussie uit te lokken. Dat er veel tegen in te brengen is, is duidelijk en eigenlijk jammer. Critici kunnen gemakkelijk wijzen op de bewijsvoering, die wel eens niet verder komt dan *sweeping statements*, en die soms door herhaling moeten overtuigen. Maar toch is dit boek veel meer dan een politiek pamflet. Het is een gedurfd kritisch doordenken van een maatschappelijke ontwikkeling; nog steeds een belangrijke taak van de sociale wetenschappen. In dit boek wordt de triomfalistische retoriek van het neoliberalisme, zoals het sinds de val van de Sovjetunie, in politiek, bedrijfsleven en bestuur wordt beleden, uitdagend aan de kaak gesteld. Dat is de grote verdienste van dit boek.

Lammert G. Jansma